A bori tárgyak

A bori munkaszolgálat részleges tárgyi reprezentációja

CSAPODY TAMÁS

Bevezetés

A második világháború alatt a németek által elfoglalt bori bányavidéken több tízezer kényszermunkás dolgozott. Borban és mintegy száz kilométeres körzetében lévő táborokban a magyar munkaszolgálatosokon kívül francia, román, bolgár, olasz és orosz hadifoglyok, elfogott szerb partizánok egyaránt dolgoztak. A tábor-rendszer Jugoszlávia lerohanásától kezdve egészen 1944 októberéig állt fenn. A nem egészen három és fél év alatt a németek jelentős infrastrukturális beruházásokat végeztek, modernizálták és növelték a nyersanyagok bányászatát, bővítették a feldolgozási és szállítási kapacitásokat. Mindezen munkák mellett a táborrendszerben élő kényszermunkásokon kívül el kellett látni az őrszemélyzetet, a munkákat irányító szakembereket és munkafelügyelőket, valamint a német katonai alakulatokat. A magyar munkaszolgálatosok szempontjából a legfontosabb munkahelyek a külszíni fejtéseken, az alagutakban, a kiszolgáló műhelyekben két műszakban végzett munka és a hegyekben végzett vasúti nyomvonal kiépítése volt. A magyar munkaszolgálatosok legnagyobb csoportját, mintegy 3000 főt, a Bor közvetlen közelében lévő, Berlin nevet viselő főtáborban tartották fogva. A másik, kb. 3000 fő hat hegyi altáborba szétszórtan, valamennyien katonai munkaszolgálatos századokba sorolva, szintén magyar katonai felügyelet alatt raboskodott. A mintegy 500 magyar tiszt, tiszthelyettes és legénység látta el tábori őrzésüket, míg a munkát a német félkatonai szervezet, az Organisation Todt katonái, közkeletű nevükön, a todtisták

irányították, egyben a munkafelügyeletet is ennek a szervezetnek a tagjai látták el.

A főtábor és altáborok elhelyezkedése határozta meg a munkavégzést, a fogva tartás körülményeit és a különböző lehetőségeket. A Berlin főtáborba az 1943 júliusában kivitt első csoport döntő többségében zsidó munkaszolgálatos századokból állt. Melléjük került a katonai szolgálatot elutasító kisegyházak tagjaiból, Jehova Tanúiból, reformadventistákból és nazarénusokból álló század. Az első csoport tagjai közel másfél évig éltek a Berlin táborban és a bányaművelés különböző területein dolgoztak. Az 1944 májusában, kizárólag zsidókból álló munkaszolgálatos századok az altáborokba kerültek és itt összesen közel öt hónapot dolgoztak. Tehát harmadannyi időt töltöttek bori kényszermunkában, mint az 1943-ban kihozott zsidó és nem zsidó bajtársaik.

A magyar bori munkaszolgálat története azonban nem kizárólag Borra, a bori bányavidékre és az ott eltöltött időszakra korlátozódik. Az 1944. október 3-án Bort felszabadító csapatok már csak néhány száz magyar munkaszolgálatost találtak ott. A többiek 1944 szeptemberében két csoportban, néhány hét eltéréssel elhagyták Bort. Az első csoportba sorolt mintegy 3400 fő a hosszú gyalogmenetek és vasúti szállítások során a nagyobbik felét elveszítette. Többségükben gyilkosságok és tömeggyilkosságok áldozatai lettek Jabukánál, Cservenkán és Abdán. A kisebbik részük különböző betegségekben és végelgyengülésben halt meg. Mire eljutottak a németországi koncentrációs táborok valamelyikébe, már élőhalottak voltak. A felszabadításukra érkező szövetséges csapatok alig 500 főt találtak élve 1945 tavaszán. A kisegyházak tagjaiból álló különleges munkásszázad szintén ebben az időszakban szabadult fel Szombathely környékén. A második csoportban Borból elindítottak szerencsések voltak, mert még a Szerb-érchegységben Josip Tito partizánjai felszabadították őket. A harcok befejeztével döntő többségük Temesváron keresztül hazaért Magyarországra, vagy Bulgárián keresztül kivándorolt Palesztinába. A felszabadított kisegyháztagok és a zsidó munkaszolgálatosok közül a szovjet csapatok azonnal elvittek néhány főt málenkij robotra a Szovjetunióba. Ők hadifogolyként ott folytatták

a kényszermunkát, ahol Borban abbahagyták. Végső szabadulásuk csak hosszú hónapok vagy évek után következett be.

A bori munkaszolgálatosok története tehát a Borba vezénylésükkel kezdődött és a volt bori munkaszolgálatosoknak különböző helyeken történő végleges felszabadulásáig tartott. A boriak története – egyben tárgyi emlékezete – egyszerre „kötődik" a magyar hadsereghez, a németek által elfoglalt szerb területekhez, a bori bányavidékhez, a több országon áthaladó erőltetett menetekhez, a koncentrációs és fogolytáborokéhoz, valamint azokhoz a helyekhez, ahol őket hazatérésükig befogadták. Ennek megfelelően a bori munkaszolgálatosok tárgyi emlékei is ezeken a helyeken és az útvonalak során keletkeztek.[1]

A bori tárgyak

A bori munkaszolgálattal összefüggő, ismeretlen mennyiségű mindennapi használati tárgy, emlék- és ajándéktárgy stb. közül számos megmaradt és hazakerült. Ezek a volt munkaszolgálatosnak vagy a családjuknak tulajdonában maradtak vagy múzeumi tárgyak lettek belőlük. Néhány tárgyat a volt munkaszolgálatosok személyesen hoztak haza, más tárgyak a bori munkaszolgálatosok meggyilkolását követő exhumálások során kerültek elő. A tárgyak között voltak olyanok is, amiket sikerült Borból legálisan vagy illegálisan hazaküldeni. A hazahozott tárgyak közül néhány tárgy időközben elveszett, néhányat viszont emlékezet után rekonstruáltak. A megmaradt vagy rekonstruált bori tárgyak eredeti darabját a mindennapokban vagy a visszavonulás során használták, más hazahozott tárgyak pedig a negatív megkülönböztetést dokumentáló tárgyakként maradtak fenn.

Az alapanyagok adta lehetőségek és a készítők képességei határozták meg az emlék- és ajándéktárgyak minőségét és szépségét. Ezek a tárgyak maradék, eltulajdonított vagy kifejezetten erre a célra átadott anyagokból, jól felszerelt műhelyekben készültek engedéllyel vagy titokban. A tárgyakat a munkaszolgálatos maga

[1] A tárgyi emlékek között a tanulmányban nem teszek említést a fennmaradt bori fényképekről és dokumentumokról.

készítette saját magának, de gyakrabban az otthon maradt társának vagy ellenszolgáltatás fejében bajtársainak a kérésére. A katonai keret tagjai is készíttettek a munkaszolgálatosokkal emlék- és ajándéktárgyakat. Ezek közül egyetlen katonatiszt által készíttetett tárgyegyüttest ismerünk. Az ide tartozó négy tárgy kidolgozottsága művészi színvonala kimagaslik a többi tárgy közül.

A bori emlék- és ajándéktárgyak a hagyományos katonai tárgyi emlékek sémája alapján készültek, magyaros motívumokkal, monogrammal ellátva. A zsidó munkaszolgálatosok által készített tárgyak motívumai között megjelent a Dávid-csillag, a kettős kőtábla, a kikeresztelkedett zsidók esetében pedig a kereszt. A nazarénus munkaszolgálatosok az egész bori bányászatot is szimbolizáló, rézkoncentrátumot tartalmazó egy-egy bori követ vittek magukkal emlékbe. Jehova Tanúi pedig járműveket készítettek a visszavonulásuk megkönnyítésére, majd az odaveszett járműveik egyikét rekonstruálták saját múzeumuk részére. Mindezekhez pedig ott van a kizárólag Borban meglévő alapanyag, a réz, segédanyagként pedig a bányászatnál használt gyújtózsinór, valamint a bányaműveléshez is szükséges fém és fa.

Az emlék- és ajándéktárgyak mind a szerencsés hazatérés reményében készültek. A katonai szolgálat, a katonai munkaszolgálat letöltésének a hagyományos emléktárgyai ezek. Egyben a háború, a munkaszolgálat mielőbbi befejezésének reményéből születtek, a rossz emlékek felülírásának, valamint az egyéni életek, a párkapcsolatok „normális" folytatásának szándékából. Ugyanakkor a tanulmányban azt a tárgyat is bemutatom, amely minden eshetőségre, így a halál esetleges bekövetkeztére és ebben az esetben a készítő azonosítására szolgált volna.

A bori tárgyak között szerepelnek a különböző nyomtatott könyvek is. A vallási hovatartozás szerint használt szakrális tárgyak: a bibliák és egy imakönyv. Ezeken túlmenően a tanulmányban a nyomtatott könyvek között említem meg a szent könyvekhez hasonló szerepet betöltő szépirodalmi alkotásokat. Ezeket a könyveket a munkaszolgálatosok otthonról vitték magukkal és ugyancsak nagy segítségükre voltak a túlélésben.

A bemutatott tárgyak többsége a Borból a második csoportban elindítottak, a jóval nagyobb túlélési mutatókkal rendelkezők csoportjából származnak. A Borban meghaltak vagy az első csoportban meggyilkoltak tárgyai általában azért maradhattak fenn, mert még életükben haza tudták azokat juttatni vagy a túlélők az erőltetett meneteket és a koncentrációs táborok borzalmai után haza tudtak térni. A kisegyházak tagjai nem veszítettek embert a visszavonulás során, így a náluk lévő tárgyak megmaradtak, néha annak ellenére is, hogy közülük többen szovjet hadifogságba kerültek.

A tárgyi emlékek sohasem magukban állnak, azoknak személyes története van, keletkezésük társadalmi kontextusban is értelmezhetők. A tanulmányban felsorolt bori tárgyak tulajdonosainak élettörténete nemcsak elmondhatóvá válik, de a tárgyak keletkezés-története megvilágítja a születésük társadalmi, katonai, munkaszolgálatos hátterét is. A tárgyak bemutatása kapcsán, egy „tárgyi metszetben" bemutatásra kerül a bori munkaszolgálat hosszú, túl hosszú története.

A megmaradt bori tárgyak katalógusszerű számbevétele és részletes ismertetése – de nem mélyebb elemzése – során láthatóvá válik, hogy ebben az esetben milyen nehezen használhatók a köztörténeti időhatárok. A bori helyszínek után, a menetelések, az újabb táborok vagy koncentrációs táborok időszaka következik, a háború befejeződik, Magyarország felszabadul, de hazatérésig még várni kell, a szovjet hadifogság esetében akár éveket is. A boriak tárgyai megváltozott körülmények között kerülnek újra használatba, a tárgyak jelentése ezáltal tovább gazdagodik, a tárgyakra további adatok kerülnek bekarcolásra és az eltérő kontextusok által még több üzenet hordozói lesznek. A tárgyak mozgatása révén nemcsak kibővül a tárgyak recepciója, a tárgyéletrajzok hosszabbak lesznek, a tárgyidentitás tartalma bővül.

A tárgytípusokhoz igazított történetleírás csak részben teszi lehetségessé a kronológiai elbeszélést, a történetek lineáris elmondását. Az egyes tárgyak leírása során a bori történet újabb és újabb rétegéhez lehet eljutni. Ez azonban kikezdi a hagyományos lineáris történet elbeszélésének kereteit: a tárgymesélés során a lineáris

történetet megszakítva időben újra és újra vissza- és előre lépünk, kitágítva a tárgymesélés horizontját. Szinte minden tárgy esetében egy bori mikrotörténet tárul elénk, azonban ezek a közös vonásokkal együtt az egyediségüknél fogva járulnak hozzá a nagy egész differenciált elmondhatóságához.

A használati tárgyak

A kockacukros hátizsák

A honvédelmi miniszter 1943. március 23-án rendelete alapján a bevonuló zsidó munkaszolgálatosok „sapkán kívül honvédségi ruházati és felszerelési cikket" nem kaptak.[2] A bevonuláskor magukkal kellett vinni többek között felsőruhát, „téli felöltőt", lábbelit, evőeszközt, evőcsészét (csajkát), kulacsot, és hátizsákot.

Joggal jegyzi meg a holokauszt tárgyi örökségét bemutató kötetükben a Huhák Heléna–Szécsényi András-szerzőpáros, hogy a nehéz beszerzési körülmények között mindezek határidőre történő előteremtése nagy leleményességet igényelt és nem kis anyagi terhet rótt a családokra.[3] Nem csak a minden további ruházati felszerelés befogadására alkalmas hátizsák beszerzése, de ennek megfelelő bepakolása is nehéznek bizonyult. A Vácra behívott, majd Borba vitt Radnóti Miklós esetében sem volt ez másként: a készülődés lelki és fizikai kínjairól írt naplójában Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni is.[4]

A Borba vitt hátizsákok közül egyről egész biztosan tudjuk, hogy

---

[2] A m. kir. honvédelmi miniszter 18.932/eln. 1.b. 1943. H. M. sz. rendelet. Bevonulási és jelentkezési hirdetmény. 9. pont. *Budapesti Közlöny*, 1943. március 28. 77. évf., 70. sz. 7–8.

[3] Huhák Heléna–Szécsényi András: *A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményi katalógusa*. Budapest: HDKE, 2015. 49.

[4] Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946* II. Sajtó alá rendezte: Ferencz Győző – Nagy Zsejke. Budapest: Jaffa, 2014. Naplóbejegyzés: 1944. május 20. 309.

tulajdonosával együtt vissza is érkezett.[5] A Budapesten élő Flohr Gyulát[6] először 1940-ben hívták be munkaszolgálatra. A Tokajon és Rakamazon töltött mintegy fél év után leszerelt, majd 1944. május 1-én kellett ismét bevonulnia.[7] Jászberényből került a Bortól legtávolabb eső altáborba, a Laznica faluban lévő táborba.[8] Innen a Borba való visszavonulás során, 1944. augusztus 20-án megszökött vagy a partizánok szabadították fel szeptember 30-án. Többedmagával „zsidó partizán" lett és Negotinból indult haza.[9] Budapestre 1945. március 28-an érkezett meg, hátizsákjával és a szintén végig vele lévő sok zsebes viharkabátjával együtt. Flohr Gyula megnyitotta eszencia- és festőhenger üzleteit a fővárosban, amiket később számos alkalommal államosítottak. A hátizsák és a viharkabát azonban továbbra is használatban volt a Flohr családban. A hátizsák története kétféleképpen maradt meg rokonai emlékezetében.[10]

---

[5] Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (a továbbiakban MZSML) a holokausztta kapcsolatos tárgyainak gyűjteményében két hátizsákot (azonosítási szám: 74.113.9 és 91.90.), a Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjteményben (HDKE) legalább egy munkaszoláglatos hátizsákot tartanak nyilván (leltári szám: 2011.1246.1.).

[6] Flohr (Flor, Flór, Flóhr, Flohr) Gyula (a. n.: Kellner Margit; Szöllőske, 1912. március 15. – Budapest, 1993. november 11.) kisiparos, üzletkötő, élelmiszer-vegyész, a Flohr-féle likőr-, rum-, pálinkaeszenciák gyártója, vegyiparos, anyagbeszerző.

[7] Flohr Gyula nyugdíjfolyósítási ügye. Társadalombiztosítási Igazgatóság. Budapest, 1976. augusztus 19. Ügyszám: 11-01261/76/13. A jogutód tulajdonában.

[8] Flohr Gyula tábori levelezőlapja édesanyjának. Tábori postaszám: 975. (Laznica), 1944. július 9. A jogutód tulajdonában.

[9] Jelentés a zsidó partizánokról. Negotin, 1944. október 14. (A szerb nyelvű dokumentumnak magyar nyelvű, hitelesített fordítása.) Budapest, 1945. augusztus (olvashatatlan dátum). A jogutód tulajdonában.

[10] Bori hátizsák. Flohr János (a. n.: Sőtér Magdolna; Budapest, 1950. május 22.) grafikus és Flohr Mária énektanár (a. n.: Sőtér Magdolna; Budapest, 1956. július 14.), valamint Flohr Zsuzsi beszélgetése. In: Flohr Zsuzsi *Életlehetőségek* című kiállításának hangmelléklete. (Kurátor: Pacsika Márton). 2B Galéria, Budapest, 2018. november 23. – 2019. január 6. https://balkon.art/home/online-2019/eletlehetosegek-flohr-zsuzsi-kiallitasa/ (utolsó letöltés 2024. december 4.).

Visszaemlékezéseik a lényeget tekintve azonban megegyeznek egymással, miszerint Bor előtt Flohr Gyula a hátizsákjában két kiló kockacukrot rejtett el. A mainál kisebb méretű kockacukrokat egyenként zsírpapírba csomagolta, szorosan egymás mellé tette és a két külső bőr között belevarrta a hátizsák két dupla vállszíjába. Úgy tartotta, hogy éhezés esetén napi két db kockacukor és egy-két liter víz életben tartja az embert. A hátizsák sajnos csak az 1970-es évek végéig volt meg, de a története olyan erősen élt a családban, hogy a képzőművész unoka, Flohr Zsuzsi[11] a hátizsákot újra elkészítette két példányban. Először apja emlékezetét, leírását és rajzait követve, majd ezután nagynénje emlékeit összerakva. A nagyapja életét feldolgozó, 2018-as budapesti kiállításán bemutatta a családi narratívában megmaradt mindkét változat szerint újravarrt a hátizsákot, művészi installációjában pedig azt mutatta meg, hogy miként lehetett elrejteni a két kiló kockacukrot a hátizsákban.[12]

A kockacukros hátizsák Flohr Zsuzsi által készített rekonstrukciója az *Életlehetőségek* című kiállításon

[11] Flohr Zsuzsi (a. n.: Korodi Éva Ágnes; Budapest, 1981. július 25.) Budapesten és Bécsben élő képzőművész és kutató.

[12] Flohr Zsuzsi: Nagyapám hátizsákja, 2017, 2018. In: Pacsika Márton: Ellentmondó narratívák (Interjú Flohr Zsuzsival). *Szombat,* 2019. április 29. (https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/ellentmondo-narrativak - utolsó letöltés 2024. december 4.).

A két narráció nyomán készült kockacukros hátizsák. Flohr Zsuzsi által készített rekonstrukciók az *Életlehetőségek* című kiállításon

Kulacs, csajka, borotva és kanál

A munkaszolgálatos hátizsákjában helyet kellett találni a kulacsnak, az evőcsészének (csajkának), az evőeszközöknek és a borotvának. A bori használati tárgyak között említést tudunk tenni egy hazatért kulacsról, két csajkáról, két Borban használatos borotváról, valamint egy funkcióváltáson átesett kanálról.

Bárány Elemér kulacsa

Az izraeli cfáti múzeumban őrzött tábori kulacs[13] Bárány Elemér[14]

---

[13] A kulacs feltehetőleg nem a magyar honvédségnél rendszeresített „1935 M.", hanem egy tábori kulacs.

[14] Bárány Elemér (Bárány Meir/Meir Barany, becenév: Paszuly király) (Nagyvárad, 1906. február 27.–Naharija, 1988. december 1.) nagyváradi fakereskedő, épületfa-telep vezető, naharijai tisztviselő.

Bárány Elemér bori kulacsa

tulajdonában volt.[15] A parafa dugó nélküli, alumínium kulacs horpadt oldalán bekarcolva a tulajdonos egymásba fonódó „BE" monogramja, alatta pedig „Bor 1943–44" felirat látható. A volt tulajdonost, Bárány Elemér nagyváradi fakereskedőt a szentkirályszabadjai munkaszolgálatból vitték a Berlin táborba 1943. július 20-án. Bajtársaihoz viszonyítva jó sors jutott neki, mert egy német szakács

[15] Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma (a továbbiakban MNM), Cfát, H471.10743, C.71110. A MZSML Holokauszttal kapcsolatos tárgyak gyűjteményében található egy orosz hadifogságból (1945) származó kulacs (https://collections.milev.hu/items/show/35250 – utolsó letöltés 2024. december 9.).

maga mellé vette, mivel kísértetiesen hasonlított a német munkavezető szakács Oroszországban szolgáló fiára. Kedvezőbb helyzetét kihasználva élelmet és ami legalább ilyen fontos volt, híreket tudott vinni bajtársainak.[16] Az első csoporttal indították vissza Borból, de ő az indulást követő napokban az egyik bajtársával még a Szerb-érchegységben megszökött. Fegyverrel harcolt a Tito-partizánok oldalán. Nagyváradra tért vissza és mivel az auschwitzi koncentrációs táborban elveszítette az egész családját, újranősült. Feleségével 1964 novemberében vándoroltak ki Izraelbe, majd az egyik megalapítója lett Nahariján a később országosan is ismert Magyarul Beszélők Klubjának.[17]

Hoffer Dezső és Papp Bálint csajkája

A második világháborúból megmaradt katonai használatban lévő alumínium csajkák közül néhányat a budapesti hadtörténeti múzeumban,[18] a holokauszt idejéből megmaradt csajkák és evőcsészék közül néhányat pedig a budapesti zsidó múzeumban őriznek.[19] Ezek általában bekarcolással szépen díszített, a tulajdonos monogramját és más információkat tartalmazó tárgyi emlékek.[20] Tudomásunk szerint a Borban használt csajkák közül kettő került vissza Magyarországra. Az egyik, a budapesti zsidó múzeumban őrzött darab

---

[16] *Új Kelet*, 1985. november 4. 3.

[17] Bárány Elemérné született Wollner Ilona levele a szerzőnek. Naharija, 2008. december 29.

[18] A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (a továbbiakban HM HIM) Tárgyi Emlékanyag Gyűjteményében egyetlen egy bori munkaszolgálattal összefüggő tárgyi emléket őriznek (lásd később: talpas kereszt).

[19] MZSML, csajkák https://collections.milev.hu/items/browse?search=csajka – utolsó letöltés 2024. december 9.).

[20] Fodor Veronika (szerk.): *Elhurcolva – Távol a hazától. Magyar katonák emlékei a szovjet fogságból, 1941–1955*. Budapest: Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2016. (https://m.militaria.hu/uploads/files/57316100_1480579790.pdf – utolsó letöltés 2024. december 9.) Az itt őrzött csajkák közül a Papp Bálint által használt csajka típusának megfelelő csajka leltári száma: 2016.17.1./TE., 22.

Hoffer Dezső bori evőcsészéjének teteje

Hoffer Dezsőé volt.[21] A többi bori tárgy tulajdonosával ellentétben róla semmit sem tudunk. A téglalap formájú alumínium evőcsésze (csajka)[22] két részből áll, tehát egy kivehető belső tálcával is rendelkezik. Az evőcsésze tetejére, gondosan, szép betűkkel bekarcolták, hogy „Útban Szerbia felé / Isten nevében / 1944. június 10.”.
A pontos dátumból tudható, hogy Hoffer Dezsőt Jászberényből indították el Borba. Hoffer bori időszakáról, további sorsáról nem tudunk többet elmondani, de a csajkájáról igen: az evőcsészéjének alján héber betűk דב"ש (dálet, bét, sin) olvashatók, amik valószínűleg egy héber név rövidítése lehet.

[21] MZSML, Csajka (1944. június 10.). Leltári szám: 98.50. 1-2 0. Méretei: 15×13×23 cm.

[22] A magyar honvédségnél rendszeresített 1934 M magyar evőcsésze (csajka).

A másik megmaradt katonai csajka Papp Bálint[23] nazarénusé, aki a bibliájával együtt ezt is hazahozta. A hátul fogantyúval ellátott alumínium evőedény eredetileg két darabból állt (ún. kétrészes csajka), de ennek a példánynak nem maradt meg a fedele. Papp Bálint az ütött-kopott, de hazaérkezése után gondosan letisztított, általa „dekninek"[24] nevezett csajka oldalára papírcsíkot ragasztott, amira ezt írta: „Fogságomból idejéből (sic!) marad ez a DEKNI 1942-től 1947-ig. Fekete Tengeri utazásomkor szerettünk volna vizet meríteni, Tengeri vizet".

A dévaványai Papp Bálint 1942. október 5-re kapott katonai behívót Debrecenbe. Nem volt hajlandó megfogni a fegyvert és ezért 5 és fél év börtönbüntetésre ítélték. Az ungvári és a kassai börtönöket megjárva került a hűtlenségért hasonlóképpen elítélt hittársaival együtt Jászberénybe, majd Borba. Végigcsinálta a bori munkaszolgálatot, a Borból hazainduló első csoportba bekerült kisegyháztagokkal együtt Szentkirályszabadjára, majd Szombathelyre kísérték. Csoportja a nyugati határvidéken szabadult fel 1944 húsvétján. A szabadság azonban néhányuknak rövid ideig tartott csak, mert a szovjet katonák hadifoglyoknak tekintették őket. Közülük négyen bekerültek az orosz katonák által Székesfehérvárra kísért mintegy kétezer főt számláló gyalogmenetbe 1945. március 29-én. Papp Bálintot végül az ismert hadifogoly-útvonalon, a romániai Foksányon át Konstancából a Fekete-tengeren keresztül vitték a novorosszijszki kikötőbe. A mintegy 3000 hadifoglyot szállító hatalmas tengeri hajón négy napon keresztül utaztak. Félúton járhattak, amikor a hajón nagy lövöldözés tört ki, mert az orosz katonák így ünnepelték meg a németek kapitulálását. Papp Bálinték is velük örültek, mert azt hitték, hogy ha vége van a háborúnak visszafordítják hajójukat,

---

[23] Papp Bálint (a. n.: Boros Julianna; Dévaványa, 1921. november 26. – Szeged, 2017. augusztus 30.) budapesti gépkocsivezető. Hűtlenségért öt és fél év börtönre ítélték és összesen közel ennyi időt, négy évet és hét hónapot töltött fogságban (börtönben, munkaszolgálatban, hadifogságban).

[24] A „dekni" a katonai zsargonban csajkatetőt jelent, de ebben az esetben éppen ez hiányzik és a csajka másik része maradt meg. A csajka három deciliter űrtartalmú, a hátulján két alumínium karikán keresztül akasztható a nadrágszíjra.

A nazarénus Papp Bálint bori munkaszolgálatos és szovjet hadifogoly csajkája

mivel – gondolták – békeidőben nem szoktak hadifoglyokat szállítani. A hajó azonban tovább haladt eredeti úticélja felé, de közben az induláskor vételezett élelem elfogyott és ívóvizük sem volt elegendő. A nazarénus atyafiakkal összekötöttek 4–5 derékszíjat, ezen a tengervízbe leeresztették a kulacsot, a csajkát, hogy ivóvízhez jussanak. A magas hullámok azonban állandóan felcsapták az eszközeiket és éppen, hogy csak megkóstolni tudták a fogyasztásra egyébként is alkalmatlan sós tengervizet.[25]

Papp Bálint a hajóút végét jelentő Novorosszijszk után a Sztálin-

[25] Papp Bálint: *Fogságom története*. Budapest: Szerzői kiadás, 1999. 40–42.

grád melletti beketovkai hadifogolytáborba került.[26] A táborban nem mindenkinek jutott csajka, ezért az ő ütött-kopott, fedél nélküli kis csajkája értéknek számított. Papp Bálint számára közel 27 hónapig tartott a hadifogság, mivel csak 1947. június 16-án engedték el a táborból. Papp Bálintnak sikerült hazahoznia a csajkáját, amit ma is őriz a családja. Papp Bálint rab, munkaszolgálatos és hadifogoly csajkája több ezer kilométeren keresztül, fogságának összesen öt éve alatt volt vele.

Szinger Ádám és Lendvai Péter borotvája

A munkaszolgálatosok a saját ruháikban dolgoztak Borban és ruhacserére sem volt lehetőségük. Ha tudtak akkor a helyi lakosokkal kereskedve adtak-vettek ruhát. A mosási és tisztálkodási körülmények is korlátozottak voltak, de a táborban és a munkahelyen borotvált arccal kellett megjelenniük.

Borban a katonák és a munkaszolgálatosok egyaránt használtak otthonról hozott borotvát, egyes munkaszolgálatosok pedig gyakran vállalták bajtársaik és feletteseik megborotválását. Az egyik Jehova Tanúja bori munkaszolgálatos, Szinger Ádám[27] azt írta visszaemlékezésében, hogy a „szabadidőmben a fodrász szakmával is foglalkoztam. […] Nekem volt egy kis táskám, amiben a borotválókészletem volt, amivel kerestem egy kis pótlást. […] A katonák között is volt, aki nálam borotválkozott. Én hat dinárért borotváltam, a zsidó borbélyok húsz dinárért."[28] Szingert „borbélynak" is

[26] HU MNL OL X 10874. Papp Bálint adatlapja. 108 sz. beketovkai hadifogolytábor, sztálingrádi régió, oroszországi SZSZSZK. Szovjet táborok magyar foglyai. L-108. Azonosító: 590737. Nytsz.: 0693762.

[27] Szinger Ádám (a. n.: Bekker Teréz; Paks, 1922. szeptember 29. – Dunaegyháza, 2024. április 27.) paksi földműves, hűtlenség és szökés bűntette miatt 11 évi fegyházbüntetésre ítélték. A Rákosi- és a Kádár-rendszerben is elítélték, így összesen hat bíróság előtt állt, amelyek összesen 23 évre ítélték el, amelyből nyolc és fél évet töltött le.

[28] Szinger Ádám: *Szinger Ádám élettörténete saját elmondása alapján.* Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma (a továbbiakban MJTEA), kézirat. Nytsz.: nincs. 12.

Szinger Ádám borotvakése

szólították, munkaszolgálatos ideje alatt végig borotvált és a visszavonulás során Szentkirályszabadján, a reptér parancsnoka is igénybe vette szolgáltatásait. A borotválás bizalmi feladatnak számított és nem minden borotvával rendelkező munkaszoláglatos érdemelte ki ezt. A katonák biztosak lehettek abban, hogy bárhogyan is bánnak az erőszakot elutasító kisegyházak tagjaival, ha közülük borotválja meg valaki, a borotválás során nem lesznek veszélyben.

Szinger Ádám borotvája hagyományos borotvakés, nyelébe visszahajtható borotvapenge (nyeles borotva), amit „nyitott" vagy „nyakvágó" borotvának is neveznek. Szinger hazahozta a német gyártmányú, Solingen típusú, „Bismarck" márkájú borotváját, annak tokjával (táskájával?) együtt.[29] Utóbbi sajnos itthon elkallódott, de a fanyelű borotvakés ma már a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívumát gazdagítja.[30]

[29] A borotva nyolccolos (20,32 cm), a borotvapengén ez a gravírozott szöveg olvasható: „MADE IN GERMANY SOLINGEN".

[30] A borotva fából készült nyele a hazaérkezést követően lecserélésre került.

Lendvai Péter borotvakészlete

A másik fennmaradt borotvát Lendvai Péter[31] zsidó munkaszolgálatos hozta haza Borból. A Szinger borotvájától eltérő, cserélhető pengéjű, fésűs, fém borotvát, a Heidenau altáborban használta tulajdonosa. A tábori „borotva-szett" szintén hazakerült részét képezte az arc behabozására alkalmas pamacs és a zsebes szerkezetű mosdókesztyű is. Utóbbi a borotva és a pamacs tárolására is alkalmas zsákvászon anyagból készült és ellátták a száját összehúzható zsinórral és varrott hurokkal.

Lendvai Pétert, mint kikeresztelkedett, fehér karszalagos zsidó munkaszolgálatost Radnóti Miklóssal együtt hívták be Vácra 1944. május 20-án és ugyanazon útvonalon, ugyanabba az altáborba vitték

[31] Lendvai (Kurtlöwenstein) Péter (a. n.: Beár Ida; Bécs, 1924. május 1. – Budapest, ?) cukrász, őrnagy, étteremvezető.

és vele azonos barakkba is került.[32] Szingertől eltérően Lendvai bérborotválást nem vállalt, de a rendezettséget és a tisztaságot szolgáló eszközök rendszeres használatát életmentőnek érezte. Ez nem csak a Heidenau altáborban volt így, de felszabadítását követően a partizánok között is. Mindez azért is volt lehetséges, mert az altáborban a keret nem vette el a munkaszolgálatosok értékeit, szemben a Tito-partizánokkal, akik ugyan szintén meghagyták a borotváját, de az órájától megszabadították.[33] Óra nélkül, de borotvaszettjével és ami a legfontosabb, épségben ért Temesvárra, majd onnan Budapestre.

Lovas István csuklószíja

A bori munkaszolgálat tárgyi emlékei közé tartozik Lovas István[34] csuklószíja.[35] Ezt a Berlin táborban általa használt alumínium kanálból és bori hátizsákjának a bőrszíjából készítette saját magának, azért, hogy halála esetén azonosítására szolgáljon. A kihajtogatott kanáldarabra mívesen rákarcolta munkaszolgálatának helyét („BOR"), annak kezdő időpontját („943. VII. 13."), ami a Berlin táborba történő megérkezésének a pontos dátuma. A hátizsákcsatban végződő bőrszíj-darabot átfűzte az alumínium két szélén kivágott résen és így a csuklószíj – mint egy karóra – rögzíthetővé vált. A csuklószíjat Lovas István a bal kezén hordta.[36] A kanáldarabon azonban még egy hatjegyű szám („151016") és egy helyiségnév („Dachau") olvasható.

Lovas István dögcédulája tipikusnak mondható holokausztt tárgy,

---

[32] Lendvai Péter szóbeli közlése a szerzőnek. Budapest, 2013. március 1.

[33] A borotva-szettet láttam és a tulajdonos engedélyével lefényképeztem. Budapest, 2013. március 1.

[34] Lovas István (a. n.: Sonnenschein Józsa; Budapest, 1920. április 15. – Budapest, 1995. április 30.) bori munkaszolgálatos, a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága keretén belül alakult Bori Csoport vezetője.

[35] Lovas István lányának, dr. Szigeti Lászlóné született Lovas Andreának tulajdonában. A tárgyról a tulajdonos engedélyével készítettem fényképet.

[36] Szigeti László által készített videóinterjú Lovas Istvánnal. Budapest, 1990. április 15.; Lovas Andrea közlése a szerzőnek. Budapest, 2014. április 16.

ilyen tárgytípusból csak a budapesti zsidó múzeumban hét darabot őriznek.[37] Lovas csuklószíja azonban nem ezekhez, hanem a mauthauseni koncentrációs táborból származó és a montreáli holokauszt múzeumban őrzött, csat helyett gombbal záródó („összegombolható") dögcédula-csuklószíjhoz hasonlítható.[38]

Lovas Istvánt a Borból elindított első csoport tagjaként az ausztriai Zurndorfban bevagonírozták és a németországi flossenbürgi koncentrációs táborba szállították (megérkezésének dátuma: 1944. november 9.; fogolyszáma: 34501).[39] Innen közel egy hónap múlva, december 3-án Flossenbürg egyik altáborába, a hertsbrucki koncentrációs táborba vitték.[40] Feltehetőleg itt elkapta a táborban pusztító tífuszt és visszakerült Flossenbürgbe 1945. január 18-án vagy 19-én.[41] A németek a front közeledtével a tábor kiürítése mellett döntöttek és az egyik evakuációs transzporttal őt is a dachaui koncentrációs táborba hajtották (megérkezés: 1944. április 9.).[42] Így közte lehetett annak a mintegy 32 000 dachaui fogolynak, akiket a 20 nap múlva megérkező amerikai csapatok felszabadították.

A csuklószíjon szereplő szám Lovas Istvánnak tehát nem a bori

---

[37] MZSML, Lágerszám / dögcédula. Leltári szám: 2001.8–11 és 13–15. Lovas Istváné hoz hasonló csak egy van („láger karlánc azonosító bilétával", Identifier 95.63.). https://collections.milev.hu/items/show/33369 – utolsó letöltés 2024. december 12.)

[38] Henryk Eisenberg's Identification Bracelet. Montreal Holocaust Museum, (https://museeholocauste.ca/en/objects/henryk-eisenbergs-identification-bracelet – utolsó letöltés 2024. december 9.)

[39] International Tracing Service (a továbbiakban ITS), Arolsen Archives, KZ: 34501. DeepLink: (https://collections.arolsen-archives.org/en/document/10936563 – utolsó letöltés 2024. december 9.)

[40] ITS, Nummernbuch Konzentrationslager Flossenbürg. No. 10795644#1 (1.1.8.1/0010/0118). Lovas István (Nr. 34501.).

[41] ITS, Nummernbuch Konzentrationslager Flossenbürg. Copy of Doc. No. 10795644#1 (1.1.8.1/0010/0118).

[42] ITS, Zugangsbuch Konzentrationslager Dachau. No. 9900194#1 (1.1.6.1/0001-0189/0049/0098).

Lovas István csuklószíja

munkaszolgálatos száma – mint azt korábban írtam,[43] – és nem is az egymással megegyező flossenbürgi és hertsbrucki száma, hanem a dachaui fogolyszáma. Így a bori adatokkal együtt Lovas csuklószíja egyszerre a bori és a dachaui, vagyis a munkaszolgálatos és a koncentrációs tábor tárgyi emléke. Jól szimbolizálja, mint tárgy a saját és az első csoport meghurcoltatásának történetét, egyben térben és időben „összefoglalja" a Bor–Dachau, és az 1943 júliusa és 1945 áprilisa közötti (kb. 21 hónapos) időszakot. Ez csak némi túlzással igaz, mivel Lovas nem Borban, hanem Hódmezővásárhelyen lett először munkaszolgálatos (1941. október 21.), továbbá Bor előtt is számos helyen szolgált még, így a tényleges szolgálati ideje a csuklószíjon jelzettnél hosszabb volt. Lovas István a csuklószíjnak azonban nem szimbolikus, hanem nagyon is fontos gyakorlati szerepet szánt: dögcédulaként funkcionált volna, ha Bor és Dachau között – mint kb. 3000 bori munkaszolgálatos bajtársa – meghalt volna.

[43] Csapody Tamás: *Bortól Szombathelyig. Tanulmányok a bori munkaszolgálatról és a bori munkaszolgálatosok részleges névlistája*. Budapest: Zrínyi, 2014. 207. A kötet logója Lovas István csuklószíja volt.

A megkülönböztetés tárgyai

A karszalag

A holokauszt legfontosabb szimbólumrendszeréhez tartozik a sárga csillag, a sárga vagy fehér karszalag, valamint a fogolyszám. A bori zsidó munkaszolgálatosok valamennyi megkülönböztető szimbólummal „rendelkeztek".

A bori munkaszolgálatosok kötelesek voltak viselni a rozetta (sapkarózsa) nélküli honvéd sapkát, annak baloldalán az egyéni azonosításukra szolgáló, ötjegyű számot tartalmazó falapot. Viselniük kellett továbbá a honvédségben 1942 óta rendszeresített 9,5 cm széles sárga, fehér, nemzetiszínű karszalag valamelyikét, amit a felsőruhának a bal felső karján kellett hordani. [44] A honvédsapka és a nemzetiszínű karszalag viselését a kisegyházak tagjai közül a Jehova Tanúi és a reformadventisták az ismétlődő és súlyos verések ellenére megtagadták. A ki nem keresztelkedett, sárga karszalagos bori zsidó munkaszolgálatosoknak, ugyanúgy, mint minden zsidónak minősített magyar állampolgárnak, sárga csillagot is viselnie kellett a ruháján 1944. április 5-e után. A bori táborparancsnok, Marányi Ede alezredes 1944. augusztus 1-én rendelte el a kikeresztelkedett, fehér karszalagos munkaszolgálatosoknak a sárga csillag felfestését a felső ruházatra. (A festék különösen erős sárga zománcfesték volt.) Marányi ezt azért rendelte el, mert a Berlin táborból 14 fehér karszalagos munkaszolgálatos megszökött.[45] Borban a felső ruhájuk baloldalára (melltájékon) és a ruha hátoldalának középtájékán viselték a sárga Dávid-csillagot.

---

[44] A honvédelmi minisztérium 1942. március 17-én kiadott rendelkezést követően viseltek a munkaszolgálatosok polgári ruhát, honvédsapkát és karszalagot.

[45] Somló Béla: *Bor, 1944. június 1. – Temesvár, 1944. október 19.* A Hadtörténeti Levéltár részére lejegyezte Somló Béla. 1944. augusztus 1-i és 2-i bejegyzés. Kézirat. Budapest, 1979. A szerző tulajdonában.

Streit József karszalagja

A Borban viselt sárga és fehér karszalag a hadseregben rendszeresített karszalag volt.[46] Olyan, mint amilyet bárhol szolgáló munkaszolgálatos századok fegyvertelen katonái viseltek és amilyeneket számos múzeum őriz.[47] Fehér karszalagot[48] hordott Streit József[49] Borban, amit a sapkáján hordott faszámmal együtt hazahozott.[50]

Streit József katolikus lányt szeretett volna feleségül venni és ennek érdekében 1933-ban kikeresztelkedett, majd elvette Nagy Margitot.[51] Megszületett a katolikusnak keresztelt fiuk és a házaspár fotóműtermet nyitott Veszprémben.[52] Streit Józsefet Jászberénybe hívták be munkaszolgálatra, ahonnan 1944. június 10-én indították el tehervonatát a Westfalen altáborba. Családjának útközben 20–25 levelezőlapot dobott ki a marhavagon ablakából, amelyekből az ismeretlen megtalálók öt darabot juttattak célba.[53] Streit József a bori második menet tagjaként szabadult fel, majd együtt harcolt a parti-

---

[46] A karszalag leírása: a kívül sárga, belül fehér, dupla zsákvászon anyagból készült karszalag három karvastagság szerinti méret alapján állítható és a karon párizsi/francia kapoccsal rögzíthető. A karszalagon elmosódott rozsda vagy vérfoltok láthatók. Szélessége: 9,5 cm, hossza: 18 cm. A karszalagot és a faszámot a jogutódnál láttam és engedélyével lefényképeztem. Veszprém, 2018. december 18. Laczkó Dezső Múzeum, leltári szám: TF 95.6.2.

[47] Megtalálhatók pl.: MZSML, Karszalag. Leltári szám: 64.2402.; HDKE, Jászberénybe vonult munkaszolgálatos sárga karszalagja. Leltári szám: 2014.58.2.

[48] Streit József fehér karszalagos lehetett Borban, de a hazahozott karszalag sárga karszalagként vált ismertté.

[49] Streit Albert József (a. n.: Kohn Szerén; Veszprém, 1912. június 21. – Veszprém, 1999. február 7.) veszprémi fényképész.

[50] Hamar Imre: Az emlékek hídján. *Veszprémi Napló,* 1986. április 4. 15. Streit József falapján olvasható szám: 12602.

[51] Streit Józsefné született Nagy Margit (Tapolca, 1912. október 19. – Veszprém, 1980. június 25.) fényképész.

[52] Kákonyi Anna: *„Mindenre kérlek, hogy nehogy aggódj miattam…" Emlékezés két veszprémi fényképészre.* Laczkó Dezső Múzeum, 2021. április 16. (https://www.ldm.hu/hu/blog/mindenre-kerlek-hogy-nehogy-aggodj-miattam – utolsó letöltés 2024. december 9.)

[53] Laczkó Dezső Múzeum, TD 95.2.3. Streit József egyik célba ért levelezőlapja.

Streit József bori sárga karszalagja és faszáma

zánokkal. Petrovácnál találkozott az orosz csapatokkal[54] és egy nemharcoló alakulat parancsnoka lett, majd katonafényképész.[55] Nagy Margit azonban erről nem tudhatott és amikor hírét vette, hogy egy bori munkaszolgálatos csoport megérkezett Szentkirály-szabadjára, azonnal odautazott. Az onnan ekkor már Gyulafirátót–Győr felé elindított menetet követve érkezett meg Hegyeshalomba. Férjéről útközben annyit sikerült megtudnia, hogy nincsen a menetben. Streit József azonban továbbra sem érkezett haza. Felesége nem adta fel a keresését, és miközben újraindította a fotóműtermet, a budapesti jugoszláv nagykövetséghez fordult segítségért. Nem tudhatott ekkor még arról, hogy férje hazautazását nemcsak az elhúzódó harcok akadályozzák, hanem egy partizánlánnyal való szerelme is. A nagykövetség megtalálta Streit Józsefet és ő, Németország kapitulálása után, 1945. május 16-án érkezett haza, hogy végleg búcsút mondjon családjának és visszamenjen Jugoszláviába.[56] Feleségé-

[54] A szovjet csapatok által kiállított igazolás. (olvashatatlan katonai szervezet). Petrovac, 1944. október 18. A jogutód tulajdonában.

[55] Jugoszláv felszabadítási igazolólap Streit József nevére kiállítva. Pozsarevác, 1944. október 29. Laczkó Dezső Múzeum, TD 95.2.5. A jogutód tulajdonában.

[56] Igazolás a hazautazás engedélyezéséről. Pančevo, 1945. április 5. A jogutód tulajdonában.

vel azonban megállapodtak abban, hogy ha Nagy Margit leánygyermeket szül, végleg itthon marad. Teréz lányuk[57] 1947-ben látta meg a napvilágot. Streit József feleségével együtt működtette tovább fotóüzletetüket Veszprém központjában és Streit József közismert, népszerű fényképész lett. Lefényképezte a háború sújtotta várost, dokumentálta a pusztulást. Súlyos beteg volt már, amikor 1997-ben a postás háromszor 30 000 Ft kárpótlást kézbesített számára. A magyar állam ennyit fizetett az auschwitzi koncentrációs táborban meggyilkolt szülei és a húga után. Az összeget megalázónak tartotta, de nem csak a neki korábban kiutalt német kárpótlással, hanem a kommunizmus üldözötteinek megítélt összeggel összehasonlítva is. Betegsége azonban megakadályozta abban, hogy a pénzt visszautalja és az egy felbontatlan borítékban a szekrényébe került. Lánya ebből a pénzből temettette el.[58]

Hacker Pál kabátja

A cfáti múzeumban őrzik Hacker Pál (Joel Halevi)[59] volt bori munkaszolgálatos sárga csillaggal megjelölt bori kabátját[60] Hacker kabátja egy bélelt zakóhoz hasonlítható, duplasoros gombolású férfi felsőkabát, egy „téli felöltő".

A soproni születésű Hacker fiatalon került Budapestre, ahol a földalatti ifjúsági cionista mozgalom tagja lett. Kistarcsára internálták, majd 1944 júniusában a Westfalen altáborba vitték. Valószínűleg a Borba való visszavonulás során szökött meg és csatlakozott a Tito-partizánokhoz. Tudjuk, hogy a partizánok nem tudtak ruhát adni a szökött vagy felszabadított munkaszolgálatosoknak, akik ezért saját ruhájukban kényszerültek tovább harcolni vagy továbbmenni. Sokan közülük még a temesvári érkezésük idején,

---

[57] Streit Terézia (a. n.: Nagy Margit; Veszprém, 1947. február 8.) pedagógus.

[58] Sándor Lászlóné született Streit Terézia, Veszprém, 2013. szeptember 7.

[59] Hacker Pál (Joel Halevi) (Sopron, 1927. február 13. – Askelón, 1994.?) kertész, izraeli katona, gyógypedagógiai asszisztens.

[60] MNM, H.471.103238. A.8044. Joel Halevi (Hacker Pál) munkaszolgálatos kabátja Borból. A sárga csillagos bori felsőkabátot maga Joel Halevi ajándékozta a cfáti múzeumnak.

Hacker Pál sárga csillaggal megjelölt bori kabátja

1944 őszén is sárga csillagos ruhát viseltek. Hacker a sárga csillagot szerette volna leszedni kabátjáról, valahogyan eltüntetni, de a festék annyira beleette magát az anyagba, hogy ez nem sikerült neki.

Hacker Pál Borból történt szabadulását követően nem jött vissza Magyarországra. Romániába ment és onnan 1945 végén kivándorolt Palesztinába a román zsidók által alapított Kfar Glückson

(Kfar Glikson) kibucba.[61] Itt sátorban lakott, ami kigyulladt és leégett, de a legfontosabb tárgyakat, köztük a Borban is vele lévőket sikerült kimentenie.[62] Halevi 1947-ben elköltözött a kibucból, katonaként szolgált, azután egy jeruzsálemi gyógypedagógiai intézetben dolgozott, de a társadalomba való beilleszkedése nehezen ment. A sárga csillagos bori kabátot kiakasztotta lakásának egy jól látható pontjára, hogy emlékeztesse önmagát arra, hogy Borban nehezebben ment a sora.[63]

A faszámok

A bori munkaszolgálatosok német azonosítási száma jól szimbolizálja sajátos státuszukat. A munkaszolgálatosok nem hadifoglyok és nem foglyok voltak, miközben részben (a kisegyházak tagjai) börtönből szabadultak. Az azonosítási szám nem rabszám, nem is a koncentrációs táborban kapott és nem tetoválásra került szám volt. A jól látható helyen viselt azonosítási szám azonban az említettekhez hasonlóan a személytelenítés, a megalázás és a diszkrimináció egyértelmű jele volt Borban is.

Az ötjegyű arab számot beleégették egy fél centi vastag falapba, amit a két ellentétes sarkán átfúrt lukon keresztül a munkaszolgálatosok maguk varrtak a honvédsapka baloldalára.[64] A kisegyházak tagjainak is volt nyilvántartási számuk, de nem volt faszámuk, mivel a honvédsapka viselését elutasító Jehova Tanúinak és a reformadventistáknak nem volt hova rögzíteni azt. A nazarénusok felvették a rozettás honvédsapkát és a katonaegyenruhát, így ők sem viseltek nemzetiszínű karszalagot, sem pedig faszámot.

---

[61] Joel Halevi. A Magyarországi Cionista Ifjúsági Mozgalmak Történetét Kutató Társulat (https://machteret1944.org/en/members-of-the-underground/ – utolsó letöltés 2024. december 9.).

[62] Naomi Singer levele a szerzőnek. Joel Halevi lányától, Galia Ronentől származó információ. Cfát, 2009. január 8.

[63] Naomi Singer levele a szerzőnek. Cfát, 2008. december 18. Joel Halevi felségétől, Hava Halevi (Ritscher Éva) és lányától, Galia Ronentől származó információk.

[64] A falap méretei: szélesség: 7 cm, hosszúság: 2 cm, vastagság: 0,5 cm.

Flórián Tibor bori faszáma

A magyar katonai nyilvántartásban a bori munkaszolgálatosoknak három számsorból álló, összesen tízjegyű azonossági számuk volt (pl. Darvas Ferenc: 3006.19.2140).[65] Ezen kívül minden magyar munkaszolgálatos kapott a németektől Borban egy ötjegyű számot, csak úgy, mint minden rabszolgamunkát végző személy, aki az Organisation Todtnak dolgozott itt. Ez a szám alapvetően „munkahelyi" és „logisztikai" szám volt.[66] Ennek alapján került sor a munkabeosztásra és az elvégzett munka nyilvántartására, a katonai élelmi-

[65] Darvas Ferenc (a. n.: Klein Regina; Budapest, 1919. szeptember 6. – Budapest, 2008. március 14.) 1943-ban került a Berlin táborba. Budapesti munkás, tartalékos tiszt, agronómus, mezőgazdasági mérnök, az Országos Mezőgazdasági Fajtakísérleti Intézet tudományos munkatársa.

[66] A német munkahelyi nyilvántartásban „Nr." a szerb nyilvántartásban „Radno broj" megnevezést használták.

Dénes János Tamás bori faszáma

szerfejadag, az illetmény (zsold), cigaretta, lekvár szétosztására. A munkahelyi fegyelmi problémák esetében ennek a számnak az alapján került az „elkövető" azonosításra. A táborban azután a magyar keret kiszabta a botütés vagy a kikötés büntetését, amit vasárnaponként ők is hajtottak végre a táborban.

A magyar katonai adminisztráció nem tartotta külön nyilván a munkaszolgálatosok számát és a volt bori munkaszolgálatosok körében az 1960-as évek elején történt hazai kérdőíves kutatás sem tartalmazta ezeket a számokat.[67] Kizárólag azoknak a számát ismerjük, akik visszaemlékezésükben megnevezték azt, vagy akinek a száma a bori levéltárban fennmaradt. Utóbbiak (114 fő) döntő többségükben 1943-ban érkeztek Borba, és a Berlin táborban tartották őket fogva.[68]

A borotváját is hazahozó Streit Józsefen kívül mások is hazahozták a faszámukat. A budapesti Holokauszt Emlékközpontban őrzik

[67] Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége és a Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesülete kartonjai. Készült: Budapest, 1962–1963. Nytsz.: nincs. Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége tulajdonában.

[68] Mađarski Jevreji na radu kod preduzimaca u augustu 1943. god. (Magyar zsidó munkások munkahelyi nyilvántartása 1943 augusztusában) In: Andrejić, Borivoje (ed.): *Borski rudnik u vreme drugog svetskog rata* (A bori bánya a második világháború alatt.) *Arhivska grada.* (Knjiga XXII.) Bor, 1981. 329–331.

Flórián (Feldmann) Tibor[69] és a cfáti múzeumban Dénes János Tamás faszámát.[70] Flórián azért tudta hazahozni a faszámát, mert a Berlin tábor félreeső részében sakkozott és „lekéste" az első lépcső indulását, a partizánok pedig a második csoportban felszabadították. Dénes János Tamás pedig azok közé tartozott, akiket egyik csoportban sem indítottak haza, mivel megbetegedett és végül a Berlin táborban szabadították fel a partizánok és a szovjet csapatok.

Emlék- és ajándéktárgyak

Borban a színesfémek (arany, ezüst, réz, ón, ólom, cink) közül elsősorban a réz szolgált alapanyagként az emlék- és ajándéktárgyak készítéséhez. A bori bányászatot kiszolgáló ipari infrastruktúra, gyárak, olvasztók, műhelyek stb., a rendelkezésre álló modern szerszámok lehetővé tették az anyagok megmunkálását. A rézből készült tárgyak alapvetően a saját maguk, vagy a távoli hozzátartozók részére készült emléktárgyak.

A fogvatartottak és a fogvatartók csoportja teljesen más helyzetben volt, de emléktárgyakat egyaránt készítettek vagy készíttettek. A munkaszolgálatosok és a keret tagjai egyaránt heterogén csoportot képeztek, eredetileg különböző foglalkozásúak voltak. Ebből eredően az anyagok megmunkálásához az emléktárgyak ipari, gépi, kézi – azaz szakmunkát igénylő – megmunkálásához nem értett mindenki. Általánosnak mondható, hogy a munkaszolgálatos megbízta, valamilyen fizetség ellenében megkérte bajtársát az emléktárgy elkészítésére. A keret tagjai pedig valamilyen kedvezmény, kiváltság fejében bízták meg az emléktárgy elkészítéséhez értő munkaszolgálatost. A „megbízás" minden bizonnyal parancs

---

[69] HDKE, 2013.10.1. Flórián (Feldmann) Tibor (a. n.: Csernoch Mária; Budapest, 1919. március 2. – Budapest, 1990. január 28.) budapesti lakos, a Magyar Sakkszövetség főtitkára, nemzetközi sakknagymester, Európa-bajnok sakkozó, magyar olimpiai sakkcsapattag. Bori száma (Westfalen): 12181.

[70] Dr. Dénes János Tamás (Dénes János/Tamás) (a. n.: Bíró Margit; Budapest, 1925. április 25. – Nagykanizsa, 2002. december 23.) partizán, budapesti fogtechnikus, rendőrőrnagy, osztályvezető. MNM, bori száma (Westfalen): 12159.

formájában történt. A tárgyak végül legális úton, a keretlegény szabadsága alkalmával vagy a végleges hazaérkezése során kerülhetett a családjához. A munkaszolgálatosok saját tulajdonában lévő tárgyak létét minden bizonnyal titkolni kellett és el kellett rejteni az őrszemélyzet szeme elől. Ezek kizárólag akkor kerülhettek haza, ha a családtagok felkeresésére a szabadságra menő keretlegényt sikerült megkérni. A munkaszolgálatosok ellenszolgáltatásként – ahogyan a tiltott levél eljuttatásáért is – általában „bónnal" fizettek, vagyis az általuk Borban kiállított papírra ráírt összeget a család átadta a szállítónak.

A Schwarcz–Singer nyaklánc, a Benisch-gyűrű és a barackmag-szobor

A munkaszolgálatosok a Berlin tábor közvetlen közelében álló Tilva Roš és Tilva Mika[71] nevű hegyek külszíni fejtését robbantásos technikával végezték. A hegyek lépcsőzetes kialakításának és a meddőréteg eltávolításának ez volt a leghatékonyabb módja. Máshol is alkalmaztak robbantásos technikát: a bánya területére betörő víz elvezetésére, valamint a bori folyó elterelésére a németek alagutak és gátak építésébe kezdtek.[72] Az ide beosztott munkaszolgálatosok „bizalmi jellegű" és veszélyes munkát végeztek. Az említett feladatok elvégzése során nagyobb mennyiségben használtak fel robbanóanyagot (trotil /TNT/, dinamit), aminek a berobbantásához a gyújtózsinórok (robbantózsinórok, robbantódrótok)[73] nélkülözhetetlenek voltak. A gyújtózsinórt általában zöld vagy piros, ritkábban fehér vagy fekete színű műanyag burkolattal látták el, annak rendeltetése

[71] Tilva Roš (Kis-hegy) és a Tilva Mika (Vörös-hegy) kb. 620 méter magasak voltak.

[72] Csapody Tamás: A bori munkaszolgálat helyszínei: történelmi mementó és ipari örökség. In: Szívós Erika – Veress Dániel (szerk.): *Örökség, történelem, társadalom*. Budapest: Hajnal István Kör, 2020. 341–365.

[73] A gyújtózsinór robbanótöltetek iniciálására szolgáló gyújtási lánc közvetítő eleme.

és összetétele szerint.[74] A munkaszolgálatosok a bőven rendelkezésre álló robbantódrótokból levágtak részeket, amelyeket általában gyűrű vagy nyaklánc készítésére használtak fel. A leggyakrabban nyakláncot készítettek belőle. Az apróbb darabokra szeletelt drótokat egyesével úgy fontak meg, hogy azok mindkét végén legyen egy hurok. Ebbe akasztották a következő megfont „drótszemet" és így folytatták, amíg a nyaklánc el nem készült. Ismerünk olyan nyakláncokat, amelyek kizárólag egyszínű (fehér vagy fekete) gyújtózsinór-darabokból készült és olyat is, amelyik vegyesen, piros és zöld színű darabokból állt össze. A fehér drótszálakat – annak megfonása nélkül – díszítőelemként is szokták használni. A nyaklánc végén általában egy-egy apró tárgy került elhelyezésre különböző formában. A szerb fémpénzre (dínár, para) feltehetőleg ragasztással rögzítették a szeretett hozzátartozó arcképét, amit aztán a drótszálakkal körbe is vettek. Ismerünk fémpénz és fénykép nélküli, szív-, kör vagy trapéz alakú „üres" medaliont is. Gyakori volt, hogy a drótmedálba betűket formáltak a drótszálakból és ezzel „beleírták" a hozzátartozó keresztnevét vagy a kezdőbetűit.

A legtöbb nyaklánc a bori zsidó munkaszolgálatosokat ért legnagyobb tömeggyilkosság után került elő. A cservenkai téglagyárakban történt tömeggyilkosság során ugyanis mintegy ezer zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg 1944. október 7-én éjszaka. Az exhumálások alkalmával került elő a tucatnyi bori nyaklánc.[75] Ezek a Belgrádi Zsidó Történeti Múzeumba kerültek, ahol – részben vagy egészben – kiállították a tárgyakat.[76] Ezek mellett fennmaradt egy másik bori nyaklánc is. Az általam Schwarcz–Singer nyakláncnak nevezett gyönyörű nyaklánc történetét és tulajdonosát azonosítani is tudjuk.

---

[74] A zöld színű robbantózsinór műanyag burkolatú időzített gyújtózsinór, míg a piros színű műanyag burkolattal ellátott, robbanóanyagot tartalmazó durranó gyújtózsinór volt.

[75] Az exhumálás ideje: 1957. november 5. Csapody Tamás: A cservenkai exhumálások története. *Történelmi Szemle,* 64/3 (2022) 495–496.

[76] Radovanovic, Vojislava: *The Jewish Historical Museum In Belgrade.* Belgrade: The Federation of Jewish Communities of Serbia, 2010. 25.

A cservenkai tömeggyilkosságot követő exhumálás során előkerült tárgyi emlékek, köztük a gyújtózsinórból készült nyakláncok

Schwartz Imrének[77] és feleségének, Singer Ilonának[78] a bori nyaklánca minden vonatkozásban különleges.[79] A nyakláncot 25 darab piros és zöld drótszemből fonták össze. A nyaklánc végén lévő medál egy feltehetően fél dináros (50 para), amelynek a pénz címletét meghatározó oldalára Singer Ilona fényképe került felragasztásra. A zöld drótszál Dávid-csillagot formázva foglalja keretbe az érmet. Az ügyes kezű alkotó a fémpénz tetejére és aljára a drótszálakból betűket hajlított. A piros drótszálból írta felül rá, hogy „Bor", a zöld és ugyancsak piros drótszálból pedig egy-egy „S" betűt készített.

---

[77] Schwartz Imre (a. n.: Grósz Jozefina; Zsadány, 1912. február 24. – Flossenbürg, KZ?, 1944 vége vagy 1945 eleje) budapesti kereskedő.

[78] Schwartz (született Singer) Ibolya (Bors, 1914. október 17. – Budapest, 2015?) budapesti kereskedő közlése a szerzőnek. Budapest, 2008. január 16.

[79] HDKE, leltári szám: 2011.441.5.

A két „S” betű a házaspár vezetékneveinek kezdőbetűjét mutatja. A piros szál köti tehát össze a „Bor” feliratot és a nagyobbra formázott, a pénz jobboldali (azaz a hagyományosan a férfi oldalon) lévő „S” betűt. Nem túlzás talán azt mondani, hogy a gondosan megtervezett és szépen kivitelezett nyaklánc nemcsak egyszerű ajándéktárgynak, de művészi alkotásnak is tekinthető.

Schwartz Imre és Singer Ilona hét éve voltak házasok és két gyermekük született, amikor Imrét 1943-ban Szentkirályszabadjáról elvitték Borba. A részben fennmaradt levelezésük alapján is tudható, hogy Borból az első csoportban indították haza és egészségesen megérkezett Bajára. Ezt sikerült tudatnia édesanyjával és feleségével az egyik helyi lakos által 1944. október 12-én postára adott levelezőlapon.[80] Singer Ilona ezután hírét vette annak is, hogy a bori csoport eljutott Szentkirályszabadjára. Singer Ilona valamikor a Szálasi-puccs után, de november első napjai előtt vonaton elutazott a szentkirályszabadjai Reptér-táborba. Férjét azonban nem találhatta már ott, mivel a bori munkaszolgálatosokat ekkor már útba indították Mosonmagyaróvár felé. Zurndorfban bevagonírozták őket és férje 1944. november 9-én érkezett meg a Berlin közelében lévő flossenbürgi koncentrációs táborba.[81] Innentől kezdve nem követhető tovább a sorsa, de többet nem adott életjelet magáról, így itt, vagy egy másik koncentrációs táborban halhatott meg. A nyakláncot megrendelő és esetleg tervező Schwartz Imre tehát sohasem láthatta viszont feleségét.

A nyakláncot – akárcsak a később említésre kerülő másik tárgyat – egy keretlegény hozta el Borból. A keretlegény jelszóval („Jó tett – jót várj!”) azonosította magát Schwarz Imréknek a Scala filmszínháznál lévő cukorka nagykereskedésében,[82] majd Singer Ilonának át-

---

[80] HDKE, leltári szám: 2011.443.15. Balcsi (Palcsi) Judith levelezőlapja Maurer Károlynénak. Baja, 1944. október 12.

[81] ITS, KL Flossenbürg, Häftl-Nr.: 33293. DocId: 10999137, 10999138 (Imre Schwartz) DocID: (Imre Schwartz) (https://collections.arolsen-archives.org/en/document/10999137 – utolsó letöltés 2024. december 9.).

[82] A cukorka-nagykereskedés a Budapest, Ferenc körút 60. szám alatt működött, a Scala, későbbi nevén Corvin, majd Szikra mozinál.

A Schwartz–Singer nyaklánc. Schwartz Imre ajándéka feleségének, Singer Ilonának

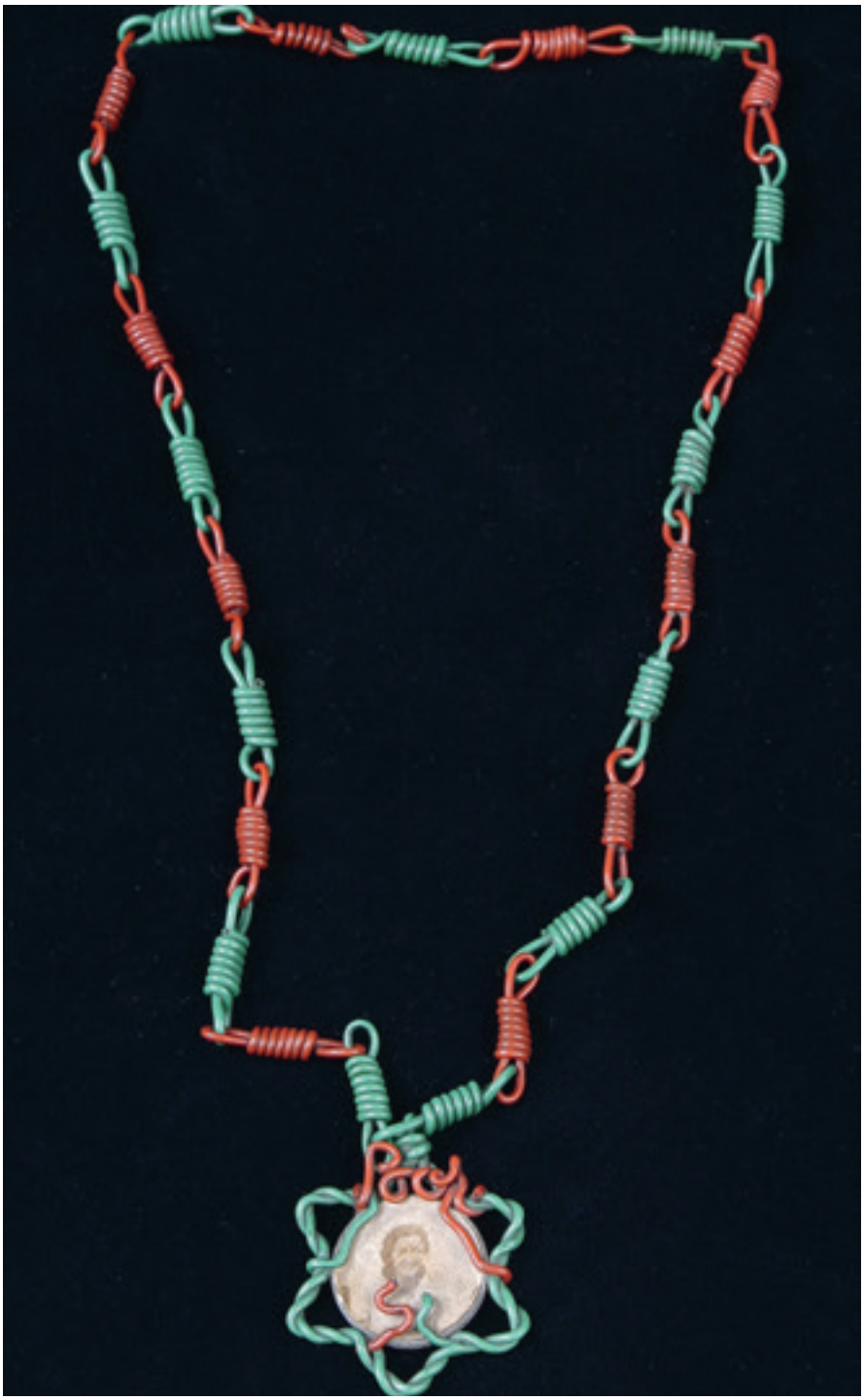
Pach

adta a küldeményeket. Ilona hosszasan elbeszélgetett a keretlegénynyel, megkínálta édességekkel és beváltotta a bónt.[83]

A drótból készült emléktárgyak között kell megemlíteni egy drót-jegygyűrűt is. A Borban 1944 szeptemberében meggyilkolt munkaszolgálatos, Csillag Albert[84] grafikus rendszeresen küldött haza ellenőrizetlen, ún. fekete leveleket. Az egyik alkalommal, feltehetőleg Nagy Lajos keretlegény egy gyújtózsinórokból készült gyűrűt is átadott Benisch Veronikának.[85] A gyűrű a Veronika utónév kezdőbetűjét is mutató eljegyzési gyűrű volt.[86] A Schwartz-nyaklánc és a Benisch-gyűrű tehát eljutott az otthon maradt kedveshez, tárgyiasult formában is kifejezték érzelmi elkötelezettségüket és hírt adtak bori létezésükről, de személyes találkozásukra már nem kerülhetett sor.

A robbanózsinórókból készített nyakláncok a bori munkaszolgálat jellegzetes és minden más munkaszolgálatban készült emléktárgyaktól különböző tárgyak. A kizárólag zsidó munkaszolgálatosok által készített-készíttetett nyakláncok a bori munkaszolgálat jelképének is lehetne nevezni. Egyszerre utal a bori bányamunka minden nehézségére, a zsidó identitás megtartására, a távoli hozzátartozókhoz való kötődésre és főként az első lépcső tragédiájára.

A bori tárgyi emlékek egyedi csoportjában, de nem a kizárólag helyben hozzáférhető anyagok felhasználásával készült tárgyak között kell megemlíteni egy különleges faragványt.[87] A pléh gyógyszerdobozba tett szobrocska ugyanazon az útvonalon és módon

---

[83] Schwartz Imréné született Singer Ilona közlése. Budapest, 2008. január 16.

[84] Csillag Albert (a. n.: Weisz Gabriella; Budapest, 1917. június 8. – Bor, 1944. szeptember 8. vagy 9.) bori munkaszolgálatos, budapesti grafikus, festőművész, illusztrátor.

[85] Fillenz Jenőné született Benisch Veronika (a. n.: Weisz Gabriella; Budapest, 1921. május 13. – Budapest, 2009. augusztus 12.) grafikus, iparművész.

[86] Benisch Veronika személyes közlése a szerzőnek. Budapest, 2008. május 27. A Benisch-gyűrűt nem láttam és az Benisch Veronika hagyatékában sem maradt fenn.

[87] A barackmag-szobrot Singer Ilona engedélyével lefényképeztem. A szobor azonban Singer Ilona bori levelezésével és a bori nyaklánccal ellentétben nem került be a HDKE gyűjteményébe.

érkezett meg Schwartz Imrétől Singer Ilonához, mint a nyaklánc. Az ismeretlen szobrász egy őszibarack kemény magjából kifaragott egy ülő emberalakot, amely könyvet tart a kezei között. Az olvasó munkaszolgálatost ábrázoló barackmag-szobornak, a miniatűr ajándéktárgynak a megalkotása nyilván éles szerszámot és kézügyességet igényelt.[88]

A bori barackmag-szobor

[88] Schwartz Imréné halála után a barackmag-szobornak nyoma veszett.

Juhász Pál emléktárgyai

A hadseregben, a hadifogolytáborokban és a munkatáborokban élők számos esetben készítettek a katonai léthez, a katonai életformához tartozó eszközökből is emléktárgyakat. A mindennapi életükben és a katonáskodás, a fegyveres harcok során használt tárgyakból egyaránt készültek emléktárgyak vagy ezekből a tárgyakból lettek később emléktárgyak. Különösen népszerű volt a fegyverből, fegyveralkatrészből, elhasznált lőszerből, vagyis „harci alapanyagból" készített emléktárgy (továbbiakban: katonai emléktárgy). Az első és második világháborúban ezekből készültek a különböző lövegvázák (lövedékvázák), asztali dobozok, fokosok, hamutálcák, gyertyatartók, öngyújtók stb. Ezeket gyakran egy bevésett, hazafias tartalmú felirattal, valamint hely- és időmegjelöléssel látták el. A katonai emléktárgyak közül talán a leggyakoribb a virágváza formáció, amit a rézből készült ágyúlöveg hüvelyéből alakítottak ki (továbbiakban: lövegváza). A lövegvázák külső megmunkálása, formagazdagsága eltért egymástól, de a magyaros, a rózsás-madaras mintázat széles körben elterjedt.

A díszítésként felhasznált motívumok különösen erős jelentéssel bírtak a katonai, harctéri szolgálat idején. A rózsa motívum jelképezi egyszerre mindazt, ami a hadseregben szolgálók életéből általában hiányzik (szerelem, tisztaság, csönd, tökéletesség), és a jobb élet utáni állandó reményt. A madár az ég és a föld között közvetítő lélekszimbólum, ami a militáns közegben, a halál közvetlen közelségében szintén meghatározó jelképekre utal (jóság, öröm, halhatatlanság, szabadság, szabadulás).

A bori parancsnokok egyikének, Juhász Pál[89] főhadnagy hagyatékában fennmaradt egy négy tárgyból álló katonai emléktárgy-kollekció.[90] Juhász Pál hódmezővásárhelyi tisztviselő 1943 júliusában

[89] Juhász Pál (a. n.: Bugyi Anna; Földeák, 1906. március 2. – Budapest, 1947. március 18.) tartalékos főhadnagy, bori keretlegény, Országos Társadalombiztosító Intézet tisztviselője, a Vorarlberg-altábor parancsnoka.

[90] Juhász Pál bori emléktárgyairól a jogutód hozzájárulásával készítettem fényképeket.

Szegedről kísért két zsidó munkaszolgálatos századot Borba. Itt a központi táborba, majd a hegyekben lévő Vorarlberg nevű altáborba vezényelték. Utóbbinak a parancsnoka, majd az első Borból elindított csoportnak a parancsnok-helyettese lett. Németországban esett fogságba 1945-ben, ahonnan hazatért, majd népbíróság elé állították Budapesten. Háborús bűncselekmény elkövetése miatt a népbíróság halálra ítélte és 1948-ban kivégezték.[91] Sírja, a rákoskeresztúri Új köztemetőben lévő Nemzeti Emlékhely 298-as parcellájában található.

A magántulajdonban lévő kollekcióban két lövegváza, egy rézfokos és egy szintén rézből készült kisméretű üllő található. A gyönyörűen kidolgozott lövegvázákat domborított rózsa és madár (egyiken páva, a másikon énekesmadár) motívummal látták el.[92] A lövegvázák tetejét bevésett vonalakkal díszítették és a peremét hullám alakúra formázták. A kollekció része egy, minden bizonnyal bori rézből készült fokos és egy üllő is. Mindkettő viseli a megrendelő és egyben tulajdonos Juhász Pál nevének bevésett kezdőbetűit. A fanyéllel és rojtos aranyszínű paszománnyal ellátott bori fokos fejének mindkét oldalát változatos mintákkal díszítették. A fokos fejének egyik oldalán a „Szerbia 1943–44" felirat és egy rózsa-minta, a másikon „Szeresd a hazát." (sic!) bevésés és a szépen kidolgozott magyar koronás címer látható. A Juhász-kollekció negyedik darabja a réz üllő, egy vastag gyökeret imitáló fatalpon áll. A fára ferdén bevésték a „Bor 1943–44" feliratot. A talpazathoz rögzítve áll maga az üllő, egyik oldalán „JP" (Juhász Pál) monogrammal, a másik oldalán „1943–44" évszámmal.

Juhász Pál bori tárgyai egyértelműen megrendelésre készült tárgyak. Ebben a vonatkozásban ugyanolyanok, mint a koncentrációs táborokban a SS katonák által magáncélra készített ajándéktárgyak (kézművestárgyak), mint pl. az Auschwitz-Birkenau koncentrációs

---

[91] Juhász Pál és Asztalos Ferenc ítélete. Budapest Főváros Levéltára XXV.1.a 4948/1946. Nb. 132. Budapest, 1947. március 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5.

[92] A kb. 16 cm magas lövegvázák talpán a löveg azonosítási száma nem látható.

Juhász Pál Borban készült emléktárgya (fokos)

tábor múzeumában őrzött díszdoboz. Ezeket a tárgyakat a koncentrációs táborokban szolgáló katonák szintén hazaküldték szeretteiknek.[93]

A Juhász-kollekció minden bizonnyal nem a hegyi altáborban, hanem a Borban lévő Berlin táborban készült. A fokos és az üllő bori rézből készült és a bevésések alapján arra lehet következtetni, hogy ezeket ugyanaz a személy készítette, de lehetséges, hogy mind a négy darabot egy munkáskéz alkotta. Mind a négy darab a saját műfajának klasszikus (katonai) hagyományait követi, de színvonalukat illetően a legjobbak közé tartoznak: épségben megmaradt igazi

[93] „Bronisław Czech – A casket", Works Made on Orders from the SS. Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau (https://www.auschwitz.org/en/museum/historical-collection/works-of-art/ – utolsó letöltés 2024. december 9.).

Juhász Pál Borban készült emléktárgyai

mestermunkák. A kollekciót minden bizonnyal Juhász Pál eltávozásainak egyikén saját maga vitte vagy postán keresztül küldte haza. Utóbbi lehetőséget az támaszthatja alá, hogy a népbírósági tárgyalása során Juhászt a munkaszolgálatosok megvádolták azzal, hogy szőrmét és sót küldött haza családjának. Lehetséges, hogy egy ilyen alkalommal kerültek szülővárosába a bori emléktárgyak.

A talpas kereszt

A Borból elindított első csoport észak felé haladt és 1944. szeptember 28-án elérte Pancsovát. A munkaszolgálatosok legyengült, rossz egészségi állapotban voltak a 11 napja tartó menetelés után.

A városban a menetből kivált egy 18–19 éves fiú, aki leült egy kőre és a véres lábán lévő bakancsát levette. A boriak nyomába szegődött két pancsovai járókelő, Likorszki Lajos és Mucsi Ferenc ekkor a fiú mellé állt és testükkel eltakarták. A gyalogmenet elhaladtával a fiút hazavitték és még aznap éjjel csónakban átvitték a Duna túlpartjára a partizánok közé. Mucsi Ferenc ajándékba vagy megőrzésre kapott a fiú által rézből készített tíz centi magas talpas keresztet (álló keresztet).[94] A nyilván bori rézből készült egyszerű, dísztelen, de szép talpas kereszten „Emlék Szerbiából 1943–1944" felirat látható. Mucsi Ferenc az adományozónak csak a keresztnevére emlékezett („Jenő") és úgy tudta, hogy a Borban szerbül megtanult fiú a partizánoknál megbecsülést vívott ki magának.[95] Mucsi többször tett kísérletet arra, hogy megtalálja „Jenőt", de ez végül nem sikerült neki.[96] A talpas keresztet a budapesti Hadtörténeti Múzeumnak ajándékozta 2000-ben.[97]

Az ajándékozó bori munkaszolgálatos kilétét végül nem sikerült azonosítani. A tárgyon lévő információkból és a tárgy átadásának körülményeiből arra tudunk következtetni, hogy „Jenőt" minden bizonnyal kikeresztelkedett zsidóként vitték Borba, az 1925–1926-os születésűek közé tartozott, valamint az első csoporttal vitték Borba és az első csoporttal indították vissza Borból.

Nem tudjuk az ajándékozó hazatérésének történetét, de joggal feltételezhetjük, hogy ha a gyalogmenetben marad, akkor megölik és vele együtt a talpas kereszt is eltűnik, esetleg csak az exhumálásnál – mint mártír-tárgy – kerül elő. Ebben az esetben pedig nem a budapesti Hadtörténeti Múzeumba, hanem a belgrádi zsidó múzeumba kerülhetett volna.

---

[94] A négy talapzaton álló kereszt mérete: 70×68×108 mm.

[95] Mucsi Ferenc két oldalas, autográf, aláírt, datálatlan levele a Duna TV *Postabontás* című műsor szerkesztőjének, Horváth Mónikának (átvéve: Budapesten, 2000. március 30.).

[96] A talpas kereszt részletes történetet lásd: Csapody, 2014. 72. és 94.

[97] HM HIM Tárgyi Emlékanyag-gyűjteménye. Leltári szám: 2000.4.1/TE. Gyarapodási szám: 127/2000. A leltárkönyv szerint „egy munkaszolgálatos fiú készítette Borban".

A bori talpaskereszt

A temesvári köszönet-táblák

A partizánok által felszabadított bori csoport tagjainak többsége a hosszú és viszontagságos út megtétele után 1944 októberében és novemberében érkezett meg Temesvárra. Ahogyan azt már korábban említettük, itt várták meg Szeged felszabadulását. A mintegy 2000 volt bori munkaszolgálatos hosszú hónapokon keresztül élt a háború által kevésbé sújtott városban, ahol a helyi zsidóság és a reformátusok nagyvonalúan gondoskodtak róluk. A sokat nélkülöző, üldözött, korábbi bori munkaszolgálatosok hálásak voltak a feléjük áradó szeretetért, ellátásért, komfortért és a város adta lehetőségekért.[98] Valahogyan ki akarták fejezni köszönetüket, ezért odaajándékozták az addig féltve őrzött bori emléktárgyaikat, valamint a hálájukat kifejező réztáblákat készíttettek. A hasonló szövegezéssel készült réztáblákat (kezdő soruk: „Őszinte, igaz hálával…") a négy sarkuknál fogva csavarral rögzítették egy falapra. A cfáti múzeumban fennmaradt egy elismerés- és köszönet-táblaként megnevezett ilyen temesvári réztábla.[99] A budapesti zsidó levéltárban[100] őriznek még egy hasonló réztáblát, emlékplakett elnevezéssel. A cfáti köszönet-táblát a „Bor-i menekültek nevében" készíttette (az aláírás sorrendjében) Waldmann Tibor,[101] Kállai Dezső[102] és Wágner Béla.[103]

---

[98] Csapody Tamás: A naplóíró Somló Béla. Egy katona, majd munkaszolgálatos bácskai, oroszországi, bori és temesvári naplói, 1941, 1944. *Fons*, 26/3 (2019) 339–402.

[99] MNM, Elismerés- és köszönet-tábla, G.5523, H.471.24309.

[100] MZSML, Emlékplakett, 2020.27. (https://collections.milev.hu/items/show/36673 – utolsó letöltés 2024. december 9.).

[101] Waldmann Tibor 1944-ben került Borba, a Westfalen majd a Bregenz altáborba.

[102] A budapesti Kállai Dezső (a. n.: Hecht Leonóra; Budapest, 1896. június 24. –?) 1944-ben került a hegyekben lévő Rhön altáborba.

[103] A réztábla szövege: „Őszinte igaz hálával Korodi Lajos úrnak önzetlen testvéri és fáradhatatlan munkájáért a Bor-i menekültek nevében Temesvár 1945 I. Waldmann Tibor Kállai Dezső Wágner Béla".

Korodi Lajosnak adott temesvári köszönő-tábla

A címzett a helyi zsidóság meghatározó alakja, Korodi Lajos[104] volt, aki az Izraelben megjelenő *Új Kelet* című lapban később megjelent életrajza szerint „tevékenyen részt vett a 'bori' zsidómenekültek akciójában".[105] Korodi később kivándorolt Izraelbe és ott is halt meg.

A budapesti zsidó levéltárban fennmaradt temesvári emlékplakett[106] nem a befogadott munkaszolgálatosok egészének, hanem egyetlen egy „Bor-i menekült", a budapesti Wohlmuth Artur[107]

---

[104] Korodi (Kóródi/Kóródy) Lajos (Székelyudvarhely?, 1891 – Izrael, 1962. május 24.) temesvári bányamérnök, cionista vezető. A temesvári Balkán Impex Rt. kereskedelmi vállalat igazgatója, a JOINT Hitelbank alelnöke.

[105] Kaufteil Ernő: Ing. Kóródy Lajos emlékére. *Új Kelet*, 1962. augusztus 2. 5.

[106] Az emlékplakett nagysága: 80x58 cm, talapzata: 130x90 mm, 4 csavarral megerősítve.

[107] Wohlmuth Artur feltehetőleg budapesti bőr- és cipészkereskedő.

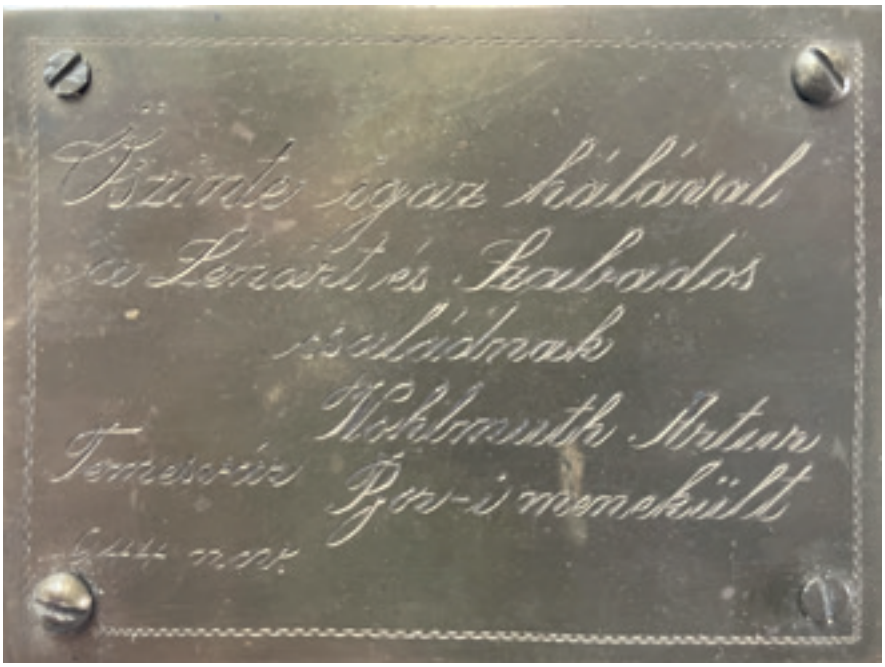

Wohlmuth Artur temesvári köszönő-táblája a Lénárt és Szabados családnak

nevében készült. A kevésbé díszes réztáblát Szabados András[108] őrizte meg, akinek a családja 1944 végén befogadta Wohlmuth Arturt.[109] Szabados András szülei és nagyszülei[110] ugyanabban

[108] Szabados András (Andrei Szabados) (a. n.: Lénárt /Lövy?/ Katalin); szül. Temesvár, 1931. november 3.) temesvári, bukaresti mérnök.

[109] A köszönő-tábla ez a felirat olvasható: „Őszinte igaz hálával a Lénárt és Szabados családnak. Wohlmuth Artur. Temesvár, Bor-i menekült, 944 nov".

[110] Szabados András szülei: Lénárt (Lövy)? Katalin (Mélykút, 1904. július 4. – Bukarest, 1985. június 28.) és Szabados (Straussz) András (Debrecen, 1900. március 11. – Bukarest, 1988. július 28.) MÁV-alkalmazott, parlamenti gyorsíró, okleveles gazdász, gazdálkodó, kereskedő. Szabados András nagyszülei: Lénárt Cecília (a. n.: Ehrlich Cecília; Dévaványa, 1878. október 7. – Bukarest, 1961. szeptember 23.) és Lénárt (Lövy) Mátyás (?, 1873. május 12. – Temesvár, 1958. augusztus 25.) kasznár.

A bori Szabados-fokos

a Posta utca 11. számú házban[111] laktak Temesváron. Ő hálájának jeléül egy réztáblát, egy fokost és egy azóta elveszett bori réz hamutartót ajándékozott a Szabados–Lénárt családnak. A fanyél és a rojt nélküli Szabados-fokos bori rézből készülhetett, díszítés nélküli, rajta a „Bor-i emlék – 1944" bevéséssel.[112] A Szabados-fokos a lehető legegyszerűbb kivitelben készült,[113] szemben a Juhász-fokossal, ami művészi színvonalat képvisel. A fokosokat valószínűleg más személy készítette, ami összefüggheet azzal is, hogy a megrendelő az egyik esetben egy katonatiszt, a másik esetben pedig egy munkaszolgálatos volt.

---

[111] A temesvári Posta utca mai neve: Str. Treboniu Laurian. A nagyszülők és szülők egyaránt ebben a házban laktak, egy-egy négyszobás, 75 négyzetméteres, teraszos lakrészben. A házhoz kert is tartozott. Az első szobában lakott Wohlmuth Artur.

[112] A rézfokos nagysága: 140 mm, szélessége 26 mm, vastagsága 5 mm. A fokos fejénél, az évszámmal egy sorban az „Artur" név olvasható.

[113] MZSML, Bori fokos. 2020.26. A linken fellelhető kollekció vallási tárgyainak nincs köze a bori munkaszolgálathoz (https://collections.milev.hu/items/show/36674 – utolsó letöltés 2024. december 12.).

A bori zsebkő

A Borból elinduló első csoportban Jehova Tanúi, reformadventisták és nazarénusok is voltak. A nazarénusok közül többen, arról a területről, ahol közel másfél évig a meddő réteg elhordásán dolgoztak, az elindulás előtt letörtek egy-egy darab csillogó kődarabot. Papp Lajos[114] nazarénus három nappal az indulás előtt, éppen a 23. születésnapján (1944. szeptember 14.) vette magához a kődarabot. Az út viszontagságai között nadrágzsebének mélyén megőrizte és hazahozta azt, majd egy cédulára feljegyezte magának a történetét (továbbiakban: bori zsebkő). A bori zsebkő geológiai vizsgálatára szakértőket kértem fel 2013-ban. Weiszburg Tamás geológusnak[115] és az általa vezetett elemzőcsoportnak az elektronmikroszkóp segítségével kialakított szakvéleménye alapján megállapítható a bori zsebkő összetétele.[116] Eszeint a bori zsebkő egy ércdarab, rézérc szilánk, amit magas réztartalmú ércásványok alkotnak. A zsebkő legnagyobb tömegben fekete-barna színű bornit (réz-vas-szulfid) vegyületet tartalmaz. Borban ez az ásvány adja a rézvagyon jelentős részét. Egy kilogramm kibányászott rézércből fél kilogramm tiszta réz is kinyerhető. A bori zsebkő csillogását a benne lévő pirit (vas-diszulfid) sárga kristályai adják, ami hasonlít az arany csillogásához. A pirit a rézbányászat szempontjából értéktelennek számít, de a kénsavgyártásban fel tudják használni. A zsebkő még tartalmaz nagyobb mennyiségben tejfehér kvarcot (szilícium-dioxidot) és kovellint (réz-szulfidot). Az első fémes fényt, az utóbbi indigókék színt kölcsönöz a bori zsebkőnek.

---

[114] Papp Lajos (a. n.: Kovács Mária; Gyenesdiás, 1921. szeptember 14. – Baja, 2012. február 5.) bori munkaszolgálatos nazarénus, vasutas.

[115] A dr. Weiszburg Tamás (ELTE Ásványtani Tanszékének docense, az ELTE TTK Természettudományi Múzeum igazgatója) által vezetett elemzőcsoport tagjai voltak dr. Váczi Tamás (ELTE Ásványtani Tanszék adjunktusa) és dr. Mádai Ferenc (Miskolci Egyetem Ásványtani–Földtani Intézetének docense).

[116] A szakvéleményt lásd: Weiszburg Tamás: A bori zsebkő meghatározása. In: Csapody, 2014. 182–184.

A bori zsebkő

A pruga-kő

A bori zsebkő jelentőségéhez nem mérhető, de szintén a bori tárgyi emlékek és a bori „kőemlékek" közé sorolható a hegyekben épített vasúti töltésről (szerbül *prugá*ról) származó kövek.[117] Ezek az összesen kb. 167 kilométer hosszú vasúti pályának egyedül megmaradt, mintegy két kilométeres szakaszának vasúti töltéséről származó zúzalékkövek. A németek szándéka ugyanis az volt, hogy Bort összekötik a Belgrádhoz közeli Kostolaccal és a bori bányavidéken kitermelt ásványi kincseket ott dolgozzák fel. A gigantikus terv megvalósítása érdekében az 1000 méter csúcsmagasságot elérő hegyi terepen keresztül kellett kiépíteni a vasúti közlekedést. Az egy vágánypárból álló keskeny nyomtávú hegyi vasút kiépítése 1942-ben,

[117] A pruga-köveket 2013. július 22-én gyűjtöttem be.

A vasúti töltés megmaradt része, a pruga-kő származási helye

a magyar kényszermunkások odaérkezése előtt kezdődött meg. A szerb munkások és olasz hadifoglyok után a magyar zsidók végezték a terep megtisztítását, a nyomvonal kialakítását és a vasúti műtárgyak megépítését. A munka szakaszokban folyt és az altáborokat ennek megfelelően, kb. öt kilométerenként alakították ki. Az erőltetett ütemben folyó és nehéz fizikai munkát igénylő beruházást a front gyors közeledése miatt 1944. szeptember végén félbe kellett hagyni. A vasúti nyomvonal a Bortól mintegy 26 kilométerre északra érte el azt a szakaszt, amit a Bregenz altábor magyar kényszermunkásai építettek és ahonnan a zúzott kövek származnak. Itt dolgozott többek között Justus Pál szociáldemokrata politikus, Pártos Imre később a legfőbb ügyész helyettese és Kovács Dénes későbbi szerkesztő, újságíró is. A nyomvonal szakaszai sohasem értek össze és kizárólag az említett szakaszon volt vasúti közlekedés 1945. március 24. és 1968 között. Utóbbin is csak azért, mert a félbehagyott munkát a kommunista ifjúmunkások befejezték.[118]

[118] Lásd erről: Csapody, 2020.

A vasúti töltésről származó pruga-kövek

A nyomtatott tárgyak

Hanák András, Papp Bálint és Füredi József bibliája

A bori kisegyházak tagjai használtak vallási irodalmat Borban. A különböző büntetésvégrehajtó intézetekből Jászberénybe összegyűjtött kisegyház-tagokat a katonai eskü le nem tétele, a katonasapka, nemzetiszínű karszalag elutasítása miatt először megverték, majd egy időre tudomásul vették elutasító magatartásukat. A Borba indulás előtt kimenőt kaptak a városba és hozzátartozóik meglátogathatták őket. Mindez alkalmat adott arra, hogy vallási irodalmat kapjanak, továbbá egy Jehova Tanújának sikerült egy bibliát vásárolnia. Ez a biblia végig velük volt Borban, de nem tudunk további sorsáról, szemben Hanák András[119] Jehova Tanújának

[119]Hanák András (Andrej Hanak) (a. n.: Szúnyog Mária; Pácin, 1922. december 3. – Humenné, 2017. január 17.) királyhelmeci, homonnai kovács, lakatos, vasutas.

bibliájával, ami ma kiállítási tárgy a Jehova Tanúi pozsonyi fiókhivatalának kiállításán.[120]

A katonai kiképzés elutasításáért 1942-ben két évre elítélt felvidéki Hanák András a budapesti Margit körút 85. szám alatt lévő fogházba került. A rabok éheztek, mert a napi két dl kávélé, három dl leves és ugyanennyi főzelék a 15 dkg kenyérrel együtt nem lehetett elég. A 20 éves Hanák András a fogházban töltött nyolc hónap alatt annyira legyengült, hogy nem tudott egyedül kimenni sétálni a börtönudvarra. A zárkájában összezsúfolt 50–60 fogoly közé az egyik nap egy ortodox papot hoztak, aki velük ellentétben, megtarthatta bibliáját. Az *Ó-* és az *Újszövetség*et egyaránt tartalmazó Károlyi Gáspár fordította *Bibliá*t végül három napi kenyér-fejadagért megvette tőle. Hanák később úgy emlékezett vissza erre, hogy „bár fizikailag éheztem, szellemi táplálékhoz jutottam, ami segített nekem és a társaimnak életben maradni azokban a nehéz időkben a próbáink közepette".[121] Jehova Tanúi a Berlin táborban lévő barakkjukban hetente többször együtt imádkoztak és közös biblia-tanulmányozást folytattak, de nyáron előfordult, hogy a munkahelyük eldugott részénél gyűltek össze ezért. A közösen használt biblia akkor is megmaradt, amikor Marányi Ede alezredes az összes vallási irodalmat elvetette tőlük 1944 decembere után.[122]

A Jehova Tanúival és reformadventistákkal egy barakkban lévő nazarénusoknak is volt bibliájuk. Az utóbbiak esetében a belgrádi hittestvéreik hírét vették, hogy a magyar atyafiak Borban raboskodnak, és kétszer is felkeresték őket. A Berlin táborban átadtak nekik egy magyar nyelvű bibliát és élelemmel, ruhaneművel, dinárral látták el őket.[123]

---

[120] „*Szent Biblia azaz: Istennek az Ó és Új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Budapest: Brit és külföldi Biblia-Társulat, 1938." Catalog number: Czech-Slovak Historical Archive, Bratislava, IT-120.

[121] Hanák András: A próbák ellenére nem halványult el a reménységem. *Ébredjetek!*, 2002. április 22. 20–21.

[122] Csapody Tamás: „Szektáriánusok" Borban. Jehova Tanúk, reformadventisták és nazarénusok bori munkaszolgálata. *Korall,* 95 (2024) 109–134.

[123] Papp, 1999. 21.

Hanák András Jehova Tanúja bori munkaszolgálatos bibliája

Papp Bálint nazarénus a korábban leírtak szerint szabadult meg a bori munkaszolgálatból Szombathely környékén és esett szovjet hadifogságba. A hadifoglyokból álló gyalogmenet Székesfehérvár felé tartott, amikor a menetelés közben egyszer csak a földön meglátott egy bibliát,[124] amit azonnal magához vett. A biblia vele volt – a Papp Bálint bori csajkájának története során korábban elmondott – fekete-tengeri hajóútja alatt és a Sztálingrád melletti hadifogolytáborban egyaránt. Itt Papp Bálint a bibliát katonai sátordarabbal bekötötte, amit sátorzsinórból vett fonállal rávarrt a kötet külső borítójára és egy kis összekötő hurkot is varrt rá.[125] A túlélésében szerepet játszó, számára kincset érő, Károlyi Gáspár által fordított,

[124] Papp Bálint bibliájának elvesztek az első lapjai, így csak valószínűsíteni lehet, hogy Hanák András és Füredi József bibliájához hasonlóan ezt is a budapesti székhellyel rendelkező Brit és külföldi Biblia-Társulat adta ki 1940 körül.

[125] Papp Bálint személyes közlése. Budapest, 2010. augusztus 30.

az *Ó- és Újszövetség*et egyaránt tartalmazó, agyonhasznált bibliát sikerült hazahoznia és az ma is megvan a család tulajdonában.[126]

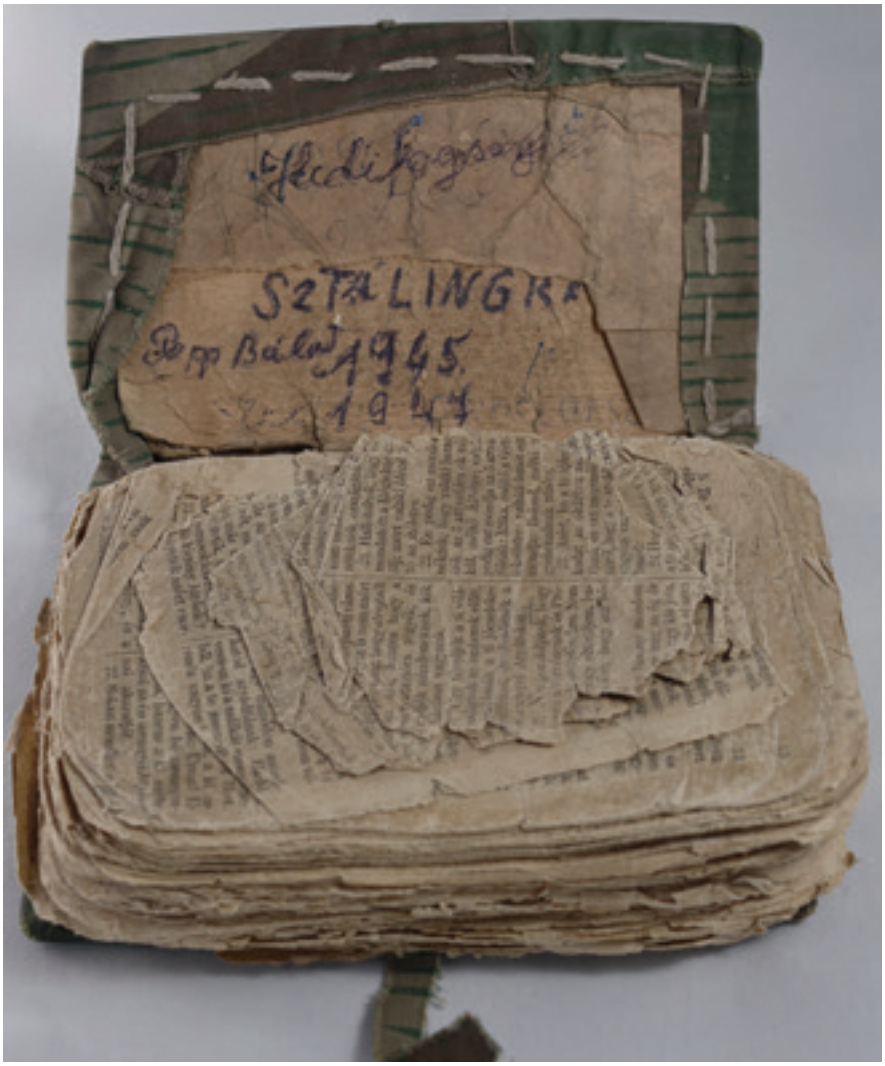

Papp Bálint bibliája

[126] A biblia belső, keménypapírból készült borítójára hazaérkezése után tintaceruzával ráírta: „Hadifogságból/Sztálingrád/Papp Bálint/1945.1947.”. A felirat alatt halványan kivehető: „Szovjetoroszország”. A biblia másik oldalán ez a felirat olvasható: „Sztálingrád, 1945.1947.”.

Lendvai Péterhez, Streit Józsefhez és Radnóti Miklóshoz hasonlóan szintén a fehér karszalagosok közé tartozott a velük együtt Vácról Borba vitt Füredi József is.[127] Füredi erdélyi katolikus lányt vett el feleségül 1927-ben és „csak" a házassága idején katolizált. A római katolikusnak keresztelt gyermekükkel együtt, a család katolikus rítus szerint gyakorolta vallását.[128] Füredi Józsefet a váci indulás előtt felkereste felesége, Győrffy Anna[129] és elbúcsúzott tőle. Ekkor vitte férjének a Károlyi Gáspár fordította *Újszövetség*et.[130] A bibliát eredetileg gyermekük, ifj. Füredi József kapta tőlük 1940 karácsonyán. A házastársak találkozása az utolsónak bizonyult, mivel Füredi a visszavonuló első lépcső tagjaként a szentkirályszabadjai Reptér-táborba már betegen érkezett meg és a szombathelyi 3. számú helyőrségi kórházba szállítása után két héttel, 1944. november 24-én meghalt.[131] Füredi a biblia belső oldalán „az Úr Jézus nevében" kérte a szent könyvét halála után kézbe vevő személyt, hogy

---

[127] Füredi József (a. n.: Deitch/Deics Regina; Kalocsa, 1903. május 19. – Szombathely, 1944. november 24.) a Vorarlberg altáborba került, budapesti cipész kisiparos. Bor: 105/501. mu. szd. I.; Szentkirályszabadja: VI/3. kmsz. szd.

[128] Ifj. Füredi József közlése a szerzőnek. Budapest, 2024. július 16.

[129] Győrffy Anna (a. n.: Farkas Zsuzsanna; Nagyernye,1899. június 24. – Budapest, 1979. október 2.) laboratóriumi asszisztens.

[130] A biblia kiadási adatai: *Új testamentom azaz: a mi urunk Jézus Krisztusnak Új szövetsége.* Magyar nyelvre forditotta Károli Gáspár. Budapest: Brit és külföldi Biblia-Társulat, 1940. A bibliával egybekötötték a Szentföld térképét. Fekete-barna, megkopott, kisalakú példány, piros-rózsaszín lapszínezéssel. A bekötött biblia külső műbőr felületének jobb alsó sarkában, két sorban, betűnyomóval beírva: „Füredi József 1940. XII. 25." A biblia első oldalán, a lap alján tintával beírás, majd áthúzva: „Huszar [Huszár] József 1944. I. 23." Huszár József talán bori munkaszolgálatos bajtárs volt, de Borban volt egy ilyen nevet viselő keretlegény is.

[131] Füredi József halottvizsgálati bizonyítványa. Szombathely, 1944. november 24. Nytsz.: nincs. HM HIM HL M. kir. szombathelyi 3. honvéd helyőrségi kórház. III. 7. 2. doboz. Személyi lapok. Parancsnokság halottvizsgálati bizonyítványok 1938–1945.

értesítse családját.[132] A biblia hátsó oldalára pedig feleségének és fiának üzenve azt írta, hogy „Legyen mellettetek az úr Jézus és csak benne éljetek, apu”. A fennmaradt dokumentum szerint a Reptér-táborból 1944. december 2-án postázták Füredi Józsefnének elhunyt férje keresztlevelét és bibliáját.[133]

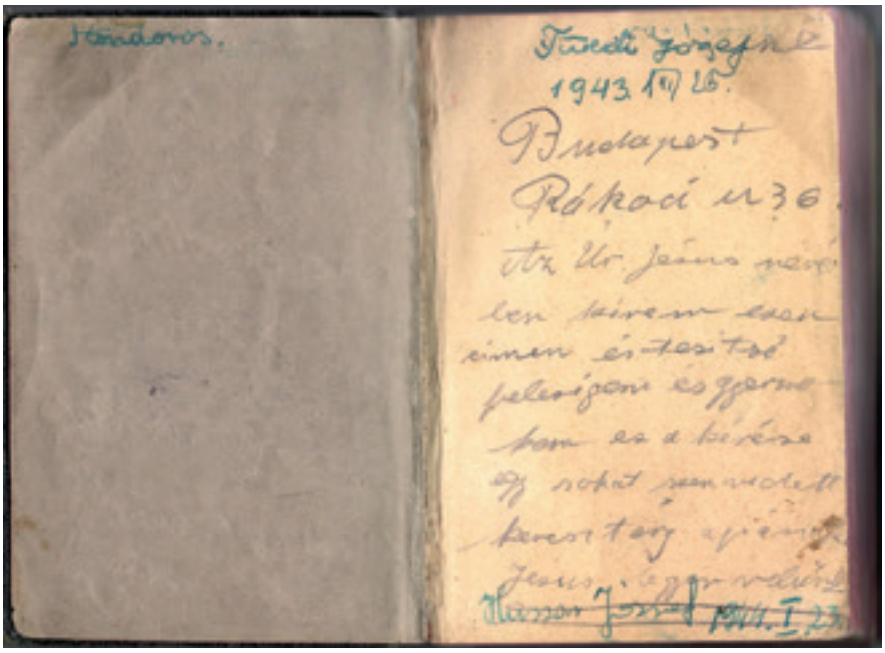

Füredi József bekötött bori bibliája

Hacker Pál imakönyve

A bori munkaszolgálatosok között sokan voltak olyanok, akik a nehéz körülmények ellenére gyakorolták a vallásukat. A neológ és ortodox zsidók, rabbik, a kikeresztelkedettek, a keresztény kisegyházak tagjai és más keresztények egyaránt használtak a vallási előírá-

[132] Teljes szövege pontok és vesszők nélkül a következő: „Budapest Rákóczi u 36. Az Úr Jézus nevében kérem ezen címen értesítse feleségem és gyermekem ez a kérése egy sokat szenvedett keresztény apának. Jézus legyen velünk”.

[133] Szolgálati jegy. Szentkirályszabadja, reptér parancsnokság, 1944. november 30.; Szentkirályszabadja, 1944. december 2. Nytsz.: 608/1944. ifj. Füredi József tulajdonában.

מחזור למועדי אל

ÜNNEPI IMÁDSÁGOK

A TEMPLOMBAN HASZNÁLATOS SORRENDBEN

SCHÖN JÓZSEF

ÖTÖDIK KÖTET

SZUKOTH ÜNNEPRE.

SCHLESINGER JOS.

Hacker Pál Borban használt imakönye

sok megtartásához szükséges szakrális, szertartási tárgyakat és vallásos irodalmat. A legtöbb vallási vonatkozású bori zsidó tárgyat Cfátban őrzik a már említett Hacker Pál (Joel Halevi) volt bori munkaszolgálatosnak köszönhetően. A bori Halevi-kollekció része egy, még 13 évesen, a bar micvára kapott talit (imaköpeny, imasál),[134] egy tefillin (imaszíj, tokkal)[135] és egy héber nyelvű imakönyv.[136]

Tudunk további zsidó szakrális tárgyakról is, de ezek időközben elkallódtak vagy múzeumok raktáraiban lappanganak. A bori első

[134] MNM, Talit, J.320 115770. G3602.

[135] MNM, Tefillin, J.320 11571. G3603.

[136] MNM, imakönyv, J.320 11572. G3604. „Ünnepi imádságok. A templomban használatos sorrendben. Magyar fordítással ellátta Schön József. Ötödik kötet. Szukoth ünnepre. Első két nap. Schlesinger Jos. könyvkereskedése." A kiadás éve: kb. 1900. Feltehetőleg Neuwald Illés utódai nyomása. Mérete: 18 cm × 13 cm. A magyar–héber imakönyv nyitóoldalának bal felső sarkában kézírással: „Hacker Pál Sopron".

csoport gyalogmenetei során történt három legnagyobb tömeggyilkosság közül kettő esetében (Jabuka, Cservenka) fennmaradt exhumálási jegyzőkönyv említést tett néhány szakrális tárgy és imakönyv megtalálásáról. A harmadik, az abdai tömeggyilkosság esetében alapos exhumálási jegyzőkönyv készült, amit Gyarmati Fanni 1946-ban még megismerhetett, de aztán nyomtalanul eltűnt.[137] Ebben az esetben tehát nem tudjuk megmondani, hogy találtak-e szakrális tárgyakat.

A Borba vitt könyvek

A szent könyvek közé nem sorolhatók, de a nagy becsben tartott nyomtatott könyvek között megemlítendők – úgy is, mint bori tárgyak – a munkaszolgálatosoknál lévő szépirodalmi alkotások.
A könyveket általában nem vették el, pedig a Borba és az altáborokba érkezéskor a leterített pokrócra ki kellett rakni minden holmit.[138] A pénzt, az értéktárgyakat, a villanylámpát, fényképezőgépet és sokszor a gyógyszereket is elvették, de a könyveket nem. A barakkokban később rendszeresnek mondható „hippisek"[139] során is meghagyták a könyveket. A megmaradt könyvek azután erőforrást jelentettek a munkaszolgálatosoknak és segítették őket a túlélésben, ahogyan azt a Bregenz altáborba vitt Gál Dezső[140] meg is fogalmazta. Ő William Shakespeare *Szentiványéji álom* című, „füzetalakú könyvecskéjét" vitte véletlenszerűen magával, amiről visszaemlékezésében azt írta, hogy: „Bármi olyan is történt velem az elkövetkező hónapokban, ami a legsötétebb hangulatba is taszított, és ilyen azért nem kevés akadt, néhány sor ebből az álomszerű mesevilágból, amit

---

[137] Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*. Budapest: Vince Kiadó, 2011. 41. sz. kép. Az utókor által exhumálási jegyzőkönyvként ismert, nem hitelesített másfél oldal sem tartalmaz szakrális tárgyra vonatkozó utalást.

[138] Andai Ferenc: Randevú Heidenauban. *Múlt és Jövő*, 2009/ 4. 18.

[139] *hippis, hipis*: ellenőrzés, amelynek célja a tiltott vagy veszélyes tárgyak megtalálása és elvétele.

[140] Dr. Gál (Grauman) Dezső (a. n.: Glásel Szidi; Budapest, 1926. július 25. – Budapest, 2002. december 22.) budapesti kémikus, Akadémiai Díjjal kitüntetett egyetemi tanár, az MTA doktora.

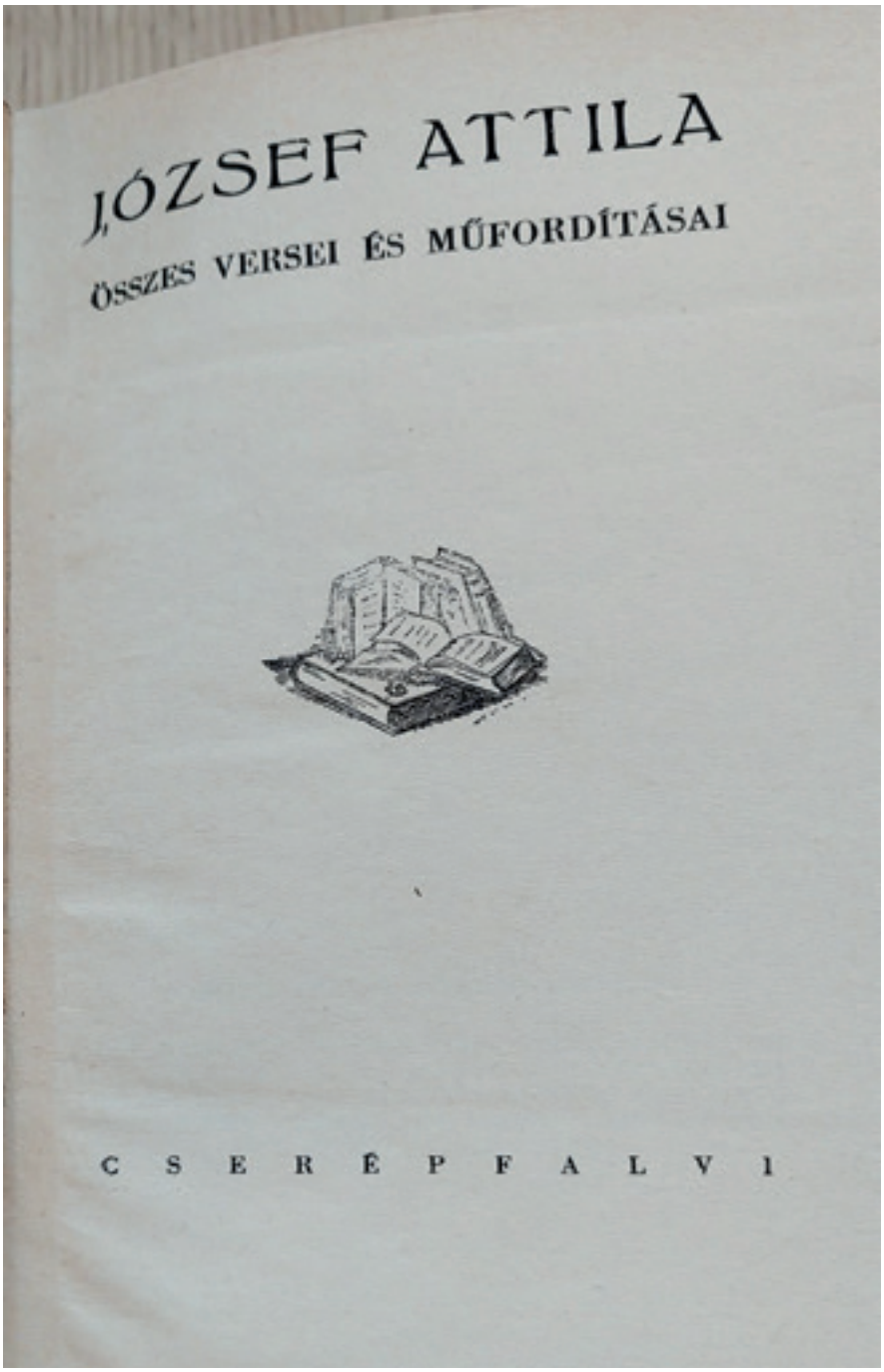

Kenesei Tamás Borba vitt József Attila-verseskötetének belső lapja

ez a mű olyan szemléletesen tud elénk varázsolni, szinte elfújta a kétségbeesés minden megnyilvánulását."[141] Hasonlóan viselkedett a Rhön altáborba vitt Szana Elemér[142] is, aki az odamenet során és az altáborban egyaránt belefeledkezett az általa eredeti nyelven olvasott Nietzsche-kötetbe.[143] Kenesei Tamás[144] nemcsak magával vitte Borba, de haza is hozta a Cserépfalvi Kiadó félvászon kötésű József Attila-verseskötetét.[145] Első fogva tartásának helyén, a Bregenz altáborban néhányukat szabotázs elkövetésének vádja miatt átvitték a Borban lévő Straflagerbe. A büntetőtáborban a partizánfoglyokkal, Wehrmacht őrizet alatt nagyobb szigor közepette éltek, de a könyvet itt sem vették el tőle. A második lépcső felszabadítása után a partizánokkal gyalogolt hegyen-völgyön át, majd bajtársaival visszament a már felszabadított Borba. Itt igazolást kaptak 1944. október 13-án[146] és néhány hét után Kladovon és Turnu Severinen keresztül megérkeztek Temesvárra. Kenesei Tamás „a szívéhez nőtt" József Attila-kötetet, „amely megjárta Bort és hazatért" egy levél kíséretében a tanulmány szerzőjének ajándékozta.[147]

Az utazásoknál használt tárgyak

A bori járművek

A börtönből egyenesen Jászberénybe vitt kisegyházak tagjainak nem volt hátizsákjuk és a jászberényi indulás előtti napokban sem tudták

---

[141] Csapody Tamás: Gál Dezső: Bori napló. *Életünk,* 67/6 (2009) 34.

[142] Szana Elemér nyelvész, matematikus.

[143] Somló, 1979, 1944. július 24-i bejegyzés.

[144] Dr. Kenesei (Kenessei, Pollák) Tamás (a. n.: Kenesei Ilona; Budapest, 1926. november 9. – Budapest, 2020. november 8.) budapesti BM tiszt, százados, tisztviselő, külkereskedő.

[145] A kötet adatai: *József Attila összes versei és versfordításai.* Sajtó alá rendezte: Bálint György, grafika: Pérely Imre. Budapest: Cserépfalvi, 1941. (összesen 544 oldal). Fekete-fehér illusztrációkat tartalmaz. Nyomtatta Szikra Irodalmi és Lapkiadó-vállalat, Nyomdai Rt.. A könyvet Kenesei Tamás hazaérkezése után újraköttette és valószínűleg ekkor lett az eredeti mérete 20 cm x 13 cm helyett 18 cm x 12 cm.

[146] Bor, 1944. október 13.

[147] Kenesei Tamás levele a szerzőnek. Budapest, 2007. karácsony.

A Jehova Tanúi bori munkaszolgálatosok által készített kiskocsi rekonstrukciója

pótolni ezt a hiányt. A holmijukat vesszőkosárban vagy pl. zsákból maguk által készített hátizsákban cipelték. Amikor Jehova Tanúi a Berlin táborban megtudták, hogy az első visszainduló csoportba osztják be őket, csomagjaik szállítására maguk után húzható járműveket kezdtek el készíteni. A javítóműhelyben mintegy 30, korábban a csepeli Weiss Manfréd-gyárban dolgozó zsidó és két Jehova Tanúja munkaszolgálatos, köztük Hanák András és Róth Károly[148] dolgozott. A németül jól beszélő két Jehova Tanúja a német munkavezető engedélyével két nap alatt tíz kiskocsit készített.[149] Ezek négykerekű, általuk „kisszekereknek" is nevezett, húzható, oldal nélküli járművek voltak. Jehova Tanúinak másik, népesebb csoportja ez alatt mintegy 110 darab kétkerekű, általuk „kézinek" mondott,

[148] Róth Károly (Karel Karlovics Roth) (a. n.: Bolla/Balla Eszter; Rákos, 1924. február 6. – Rákos, ?). A kárpátaljai Rákoson lakó Róthot hűtlenségért két év fegyházbüntetésre ítélték.

[149] Németh József interjúja Hanák Andrással. Humenné, 2007. február 19. MJ-TEA, Nytsz.: nincs.; Palágyi Béla: Türelme segítette ki az erőltetett menetből. *Szabad Föld*, 2001. december 21. 34.

szintén húzható kézikocsikat készített.[150] Így majdnem minden útnak induló Jehova Tanújának jutott valamilyen jármű.[151] A kézikocsikra a csomagokat rakták, míg a szintén alaposan megépített kiskocsikra az öregebb és beteg hittársaik kerültek. A gyalogmenet elején haladó kiskocsikat 3–5 fő húzta és azokra valószínűleg a keret tagjainak csomagjai is rákerültek. A járműveknek nagy szerepe lett abban, hogy az útra kelő Jehova Tanúi közül senki nem veszett oda. Nagy Ferenc[152] Jehova Tanúja szerint a járművek túlnyomó részét elveszítették Zimonynál (1944. szeptember 28.). A bori menetet itt akarták a bánáti Pancsova felé tovább kísérni, de a bombatámadásokban megsérült hidak miatt kompon kellett megtenni az utat. Egy vizes-sáros helyen tudtak csak kompra szállni és a sárban elakadt a járművek zöme. A megmaradtak egészen a cservenkai téglagyárig szolgáltak, innen azonban már egyet sem vittek vagy vihettek tovább.[153] A Bortól Zimonyig tartó mintegy 230 kilométernyi, innen Cservenkáig a nagyjából 200 kilométernyi utat bejáró járműveknek azonban olyan jelentőséget tulajdonítottak, hogy később elkészíttették a négykerekű kiskocsik egyik hasonmását, csakúgy, mint Flohr Zsuzsi tette azt nagyapja bori kockacukros hátizsákjával. A rekonstruált bori kiskocsi kiállításra került a Jehova Tanúi Egyház történetét bemutató kiállításon 1997-ben.[154]

A vasúti jegyek

A bori munkaszolgálattal kapcsolatban fontos tárgyi dokumentum-

---

[150] Szélpál István interjúja Nagy Ferenccel. Szeged, 1995. május. MJTEA, Nytsz.: nincs.

[151] A Borban Magyarország felé útra kelt Jehova Tanúinak száma 141 fő volt.

[152] Nagy Ferenc (a. n.: Szabó Margit Anna; Makó, 1912. november 15. – Szeged, 1995. augusztus vége) hűtlenségért 13 év fegyházbüntetést kapott szegedi asztalos.

[153] Szélpál István interjúja Nagy Ferenccel. Szeged, 1995. május. MJTEA, Nytsz.: nincs.

[154] *Jehova Tanúinak 100 éve Magyarországon* című időszaki kiállítás. Jehova Tanúk Oktatási Központjának Kongresszusi terme, Csepel. Megnyílt: 1997. november 12.

Rajna István vasúti jegyei Temesvárról Csanádon át Szegedre és Szegedről Budapestre

gyűjteménnyel rendelkezik a Budapest Főváros Levéltára. Rajna István[155] itt őrzött bori dokumentumai között megtalálható bori zsebnaptára is.[156] Ennek tanúsága szerint Rajna Istvánt a Heidenau altáborból – Radnóti Miklóssal együtt – vonták vissza 1944. augusztus 30-án a bori Süd táborba, majd innen a Berlin táborba. Rajna a hazaindítottak második csoportjába került, majd – a zsebnoteszében szintén rögzítettek szerint – felszabadult és 1944. október 19-én megérkezett Temesvárra. A volt bori munkaszolgálatosok népes táborával együtt itt várta meg Szeged felszabadulását. Végül Temesvárról 1945. január 28-án indult el vonattal Szeged felé úgy, hogy először a Romániához tartozó Csanádra ment, majd a Magyarországhoz tartozó Kiszomborban kapott tartózkodási engedélyt és 1945. január 30-án érkezett meg Szegedre. Innen pedig közel két hónapos tartózkodás után, március 24-én szállt vonatra Budapest felé. Útvonala a volt bori munkaszolgálatosok szokásos útvonalaként is leírható és ennek a jól dokumentáltsága sem egyedi. A helyzet különlegességét az jelenti, hogy Rajna István megtartotta a vonatjegyeit. A két darab, egyaránt kartonból készült, szabványosított (azonos méretű), ún. kéregjegyek[157] egyikét Temesváron, a másikat Szegeden állították ki.[158] A fennmaradt vasúti vonaljegyek nemcsak a végleges hazaérkezés, de „a nagy utazás" befejezésének „utolsó" tárgyiasult emlékei is. Szimbolikusan is megjeleníti a Borból elindí-

---

[155] Dr. Rajna István (a. n.: Eisen Hella; Budapest, 1924. június 28. –?) a budapesti jogi kar hallgatója, majd tartalékos főhadnagy.

[156] Budapest Főváros Levéltára XIII.50.2.3. Rajna István iratai. Rajna István bori dokumentumai között az itt megemlítetteken kívül bőrtokban tárolt korabeli szerb és román pénzérmék, a bori munkaszolgálathoz is köthető és szótárként is funkcionáló jegyzetfüzetek, valamint a hazafelé tartó úton kapott dokumentumok is megtalálhatók. A kollekció részét képező réznyakláncon függő keresztmedálról nem lehet tudni, hogy hol és mikor készült.

[157] A kéregjegyek vagy kitalálójáról elnevezett Edmondson-jegyek álló formában kerültek nyomtatásra és egyenként 57x33 milliméteresek.

[158] A Temesváron kiállított színes (barna-fehér csíkos) kéregjegy száma 3785, a Szegeden kiállított fekete-fehér kéregjegy száma 1694. A Szegeden kiállított, a kiállítás dátumát is tartalmazó („Szeged, Márc. 24."), pecséttel is ellátott kéregjegy ún. viszonylatos menettérti jegy, amelyet középen ketté lehetett tépni.

A bori vándorbot

tott második csoportba kerültek szerencsés megmenekülését. A hazatérés utolsó földrajzi szakaszainak a „vonaljegyei" ezek, amik mintegy 2000 bajtársának adatott csak meg.

A vándorbot

A budapesti zsidó múzeum[159] és a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében[160] egyaránt két-két faragott botot őriznek a holokauszt időszakából. Ezek közül kéttőnek volt a tulajdonosa munkaszolgálatos. A zsidó múzeumban őrzött egyik faragott botnak (sétabot, vándorbot) bori munkaszolgálatos volt a tulajdonosa.[161] A mogyorófából készült 120 cm hosszú bori vándorboton[162] héber betűk (א), feliratok és a szépen kidolgozott szimbólumok léthatók (Dávid-csillag;

[159] MZSML, Gy: 95.67.1. Szerencsés Károly sétabotja (Dachau KZ).

[160] HDKE, Steiner Antal (leltári szám: 2011.621.2.) és Linksz Sándor munkaszolgálatosoknak Erdélyben, 1940-ben készült faragott botjai (leltári szám: nincs). Huhák Heléna–Széchényi András: *Lapátos hadsereg. Munkaszolgálat Magyarországon a II. világháborúban* (virtuális kiállítás). HDKE, http://musz.hdke.hu/#meg-tobb-tortenet#munkaszolgalatos-mindennapok – utolsó letöltés 2024. december 12.

[161] MZSML, Gy. 95.67.2. A sétaboton szereplő régi leltári szám: 5502/1959/l.

[162] Az egyenes sétabot faragott fogantyús, teteje rovátkázott, talpába szöget vertek. Hossza 151 cm, teteje 3, míg az alja 2 cm széles.

felül lekerekített, számok nélküli kettős kőtábla; kockás mintájú kendő, rojtokkal; napkorongok, csillagok, egy szív).[163] Az ismeretlen tulajdonos a vándorbotot „Szerbiából", „Bor-ból", a „Rohn" (helyesen: Rhön) „Láger"-ből hozta emlékül lányának, Marikának. A vándorboton a Gergely- és a héber-naptár szerint egyaránt szerepel az 1944-es évszám. A vándorboton korábban a teljes dátum szerepelt, de mára a nap megjelölésére szolgáló szám lekopott. A levéltár gyarapodási naplója azonban segít ennek kiderítésében és így már tudjuk a vándorboton rögíztett teljes dátumot (1944. június 4.).[164] Mindez annyi eligazítást ad, hogy a vándorbot tulajdonosa ekkor érkezett meg Borba vagy a Rhön altáborba, ami megegyezik más források adataival.

A vándorbot tulajdonosát minden bizonnyal a második csoport tagjaként szabadították fel a partizánok és ennek nyomán térhetett valamikor haza. Nem tudjuk, hogy a mogyorófa honnan származik, a faragások mikor készültek, esetleg a felszabadítást követően, a hazafelé tartó hosszú és fáradságos út során, amikor a vándorbot használati tárgy is lehetett. A faragások lehet, hogy Temesváron, Szegeden vagy jóval a hazaérkezés után is készülhettek. A vándorbot nagyon jó állapotban maradt meg, és ha használták is, nem látszik annak nyoma, hogy hosszú kilométereken keresztül gyalogoltak volna vele.

Összefoglalás

A bori munkaszolgálatra vezényelt magyar katonai munkaszolgálatos századok Magyarország trianoni határaitól is több száz kilométerre, hadműveleti területen egy táborrendszerben raboskodtak. Délkelet-Európa egyik legnagyobb bányavidékén és egyben egyik legnagyobb beruházásán dolgoztak. A Honvédelmi Minisztérium

---

[163] Az ismeretlen tulajdonos a sétabotot „Szerbiából", „Bor-ból", a „Rohn" (Rhön) „Láger"-ből hozta emlékül lányának, Marikának. A sétaboton a Gergely- és a héber-naptár szerint egyaránt szerepel az 1944-es évszám.

[164] A vándorbot vízszintesen és függőlegesen, elforgatva ez áll: „Emlékül Aputól /1944. VI. 48.". „Rohn Láger / Szebiából / Bor-ból / Marikám(Dávid-csillag ábrázolás)nak".

alárendeltségében kb. 500 magyar katona felügyelete mellett mintegy 6000 magyar munkaszolgálatos végzett kényszermunkát a németeknek. A bori munkaszolgálatosok döntő többségükben zsidók voltak, de volt itt egy Jehova Tanúiból, reformadventistákból és nazarénusokból álló század is. A zsidókat származásuk, a kisegyházak tagjait hitük miatt kötelezték katonai munkaszolgálatra. A hadra kelt sereg részei lettek, katonai életviszonyok között, a szabadságuktól megfosztva éltek, miközben a katonáskodás egyik legfontosabb eleme, a fegyverviselés és ennek használatának lehetőségéből ki voltak zárva vagy önmagukat zárták ki. Ebben a katonai közegben, majd ennek elhagyása után, de még a hazaérkezésük előtt születtek meg azok a bori tárgyak, amelyeket a tanulmány számba vett. [165]

A bori munkaszolgálat tárgyi örökségében együtt jelenik meg a különböző okokból odakerültek mindennapi (pl. kulacs, csajka, borotva), az emlék (pl. bori zsebkő) és vallási tárgyai (pl. bibliák). Azonos közegben keletkeztek vagy kerültek használatba az ortodox, a neológ és kikeresztelkedett zsidók, Jehova Tanúi, a nazarénusok tárgyai, ugyanúgy ahogyan a sorsuk is összefonódott.[166] A tárgyak biográfiájában megjelenik a közös üldöztetésük, az együttélésük és szenvedések története is. A tárgyi hasonlóság, olykor egyezés további közösséget jelent köztük és kifejezi örökségük integrálását.

A tanulmányban bemutatott tárgyak, azok alacsony száma ellenére is mutatják, hogy Bornak mint táborcsoportnak bonyolult a tá-

---

[165] Az összefoglaló megírása során inspirálólag hatottak rám az alábbi munkák: Berényi Marianna: Száraz tények vagy élményszerű bemutatás? A holokauszt múzeumi reprezentációja. *Magyar Múzeumok*, 2014. október 8. (http://archiv.magyarmuzeumok.hu/blog/cikk/157 – utolsó letöltés 2024. december 9.); Huhák Heléna: A holokauszt tárgyi reprezentációja. In: Huhák Heléna–Szécsényi András: *Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai.* Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2016. 36–57.; Toronyi Zsuzsanna: A holokauszt öröksége. *MúzeumCafé,* 2024/99–100. 59–79.; Toronyi Zsuzsanna: A holokauszt örökségét kiállítani is nehéz: A soára történő emlékezés problémái és lehetőségei a hazai muzeológiában. *MúzeumCafé,* 2014/40. 50–65.

[166] Tudomásom szerint a reformadventisták esetében az itt nem tárgyalt dokumentumokon és fényképeken kívül semmilyen tárgyi emlék nem maradt fenn.

bor-besorolása. A tárgyak is arról árulkodnak, hogy Bor nem volt koncentrációs tábor, bár a mindennapi tárgyak hasonlók vagy ugyanolyanok voltak, csakúgy, mint amilyen tárgyakat a hadifogoly vagy a fronton lévő táborokban használtak. A bori tárgyak leginkább belföldön vagy a hadműveleti területen szolgáló munkaszolgálatos alakulatoknál használatos tárgyi világhoz hasonlítanak. A kényszer- és fogolytáborok mindennapjaira jellemző életet éltek Borban, de tárgyválasztásaik egyszerre hasonlítottak egy hátországi, állandóan azonos helyen állomásozó katonai és a lövészárkok mentén harcoló alakulatokéhoz.

Nemcsak a bori mindennapi, de az emlék- és ajándéktárgyak is alapvetően olyanok, mint amilyeneket a katonai szolgálat alatt készítettek a katonák, legyenek azok sorkatonák, hivatásos, tartalékos vagy munkaszolgálatos katonák. A bori emlék- és ajándéktárgyak esetében a tárgyválasztás szokásosnak mondható és a világháborúkban kialakult hagyományokat követik (nyaklánc, gyűrű, hamutálca, fokos, lőszer-vázák stb.). Ezekhez Borban is háborús alapanyagokat használtak fel (pl. robbantódrót, töltényhüvely) és ezek összességében hasonlatosak a frontművészet által produkált populáris alkotásokhoz.[167] A bori munkaszolgálat esetében nem elhanyagolható különbség, hogy Borban jobb minőségű anyagok és eszközök álltak rendelkezésre.

A bori tárgyak mindezzel együtt a holokauszt tárgyai közé sorolandók. Ezt erősíti, hogy a bori tárgyak között megtalálhatók a holokauszt szimbolikus tárgyai is. Ezek a negatív megkülönböztetést szolgáló tárgyak, mint a sárga csillag, a sárga/fehér és a kisegyházak tagjai estében a nemzetiszínű karszalag. A bori zsidók esetében – más zsidó munkaszolgálatos alakulatoktól eltérően – a sapkán hordott faszám viselésével tovább bővült a megalázás tárgyi kollekciója. Mindezen tárgyak nemcsak jogszabály által kötelezően viselendő tárgyak,[168] hanem a hadseregben (is) rendszeresített, a katonai ruha szükséges,

---

[167] Novotny Tihamér: Háborús emlékek. *Múzsák – Múzeumi Magazin,* 1987/ 3. 130–132.

[168] A bori faszám kötelező használatának nem ismert a jogi háttere.

kiegészítő részei voltak. A magyar munkaszolgálat esetében a holokauszt szimbolikus tárgyai egyben katonai tárgyak is lettek.

A koncentrációs táborokban elrejtett és utókor által megtalált tárgyakat vélhetően azzal a szándékkal dugták el, hogy egyszer megtalálják azokat. Az utókornak, a történtek bizonyítására szolgáló, elrejtett, de a nyilvánosságnak szánt tárgyak ezek. A bori emlék- és ajándéktárgyak, ha titokban és eltulajdonított anyagból készültek is, olyan hazahozható magántárgyak, amelyek a személyes ajándékozást vagy a személyes emlékezést szolgálták. Elsődlegesen nem a nyilvánosságnak, nem az üldözésük-szenvedésük dokumentálására voltak hivatottak. Egy tárgy kivételével nem a koncentrációs táborban való megsemmisítésük esetére készültek, hanem a túléléssel számoló tárgyakként készültek. A kivétel, Lovas István dögcédulaként definiált csuklószíja bizonyítja, hogy Borban is megvolt a „meghalás" kockázata. A csuklószíj a névtelen halál kockázatát akarta kiküszöbölni Borban és Dachauban egyaránt. Lovas István használati tárgyból készített „túlélő tárgya", a holokauszt topográfiájában szereplő fontos helyek összekötő tárgya is. (A használati tárgy típusában hasonlóan „összekötő" tárgy Papp Bálint csajkája is, amit egyaránt használt a totális rendszerek embertelen táboraiban.)

A bori tárgyak tulajdonosai és a tárgyaik általában együtt mozognak (pl. borotva, szakrális tárgyak, vándorbot), de számos esetben a tulajdonos és a tárgy elvált egymástól azért, mert a keretlegények „feketén" hazahozták azt (pl. bori nyaklánc, barackmag) vagy mert a tulajdonos útközben meghalt és a tárgy csak exhumálás során került elő.

A bori nyakláncok intimitást kifejező, személyes ajándéktárgyak, amik eredetileg magáncélra készültek, amelyek nem kívántak semmilyen nyilvánosságot. A családi környezeten túl nem szándékoztak megmutatni senkinek. A bori nyaklánc akkor lett „nyilvános" tárgy és „tömegtárgy", amikor a cservenkai exhumálás során megtalálták azokat. A bori nyakláncok mint „tömegtárgyak" azonban megtartották egyediségeket, de nem csak azért, mert mindegyik más, mint a többi, hanem azért is, mert a tulajdonos azonosíthatatlansága

ellenére is mindegyiknek ismert az individuális eredete. Tudjuk, hogy hol, mikor, milyen anyagokból stb. készült, néha még a megajándékozandó személy kezdőbetűit is ismerjük és azt is tudjuk, hogy az mikor és hogyan került a cservenkai halálárokba. A cservenkai bori nyakláncok egyszerre jelképezik tehát az egyedi és a tömeghalált. A tömegsírból való előkerülésük nyomán pedig az emléktárgyakból mártírtárgyak, kollektív mártírtárgyak lettek. Tömeges és egyedi mivoltuk miatt a múzeumi kiállításuk egyszerre teszi átérezhetővé a magányos és tömeghalált, megmutatja a holokauszt borzalmát. Ezek a tárgyak egyben tárgyi bizonyítékok, amelyek adott esetben az elkövetők jogi felelősségre vonása esetén felhasználhatók, és az utókor számára a tömeggyilkosság valóságát bizonyítják.

A Schwartz-nyaklánc áttételesen – a keretlegény által – eljutott a megajándékozotthoz. Ez a nyaklánc is ugyanott, ugyanúgy, ugyanolyan céllal készült, mint a tömegsírból előkerült, de eltérő lett a biográfiája és más identitást hordoz. „Egyszerű" bori emléktárgynak készült és egészen az ajándékozó haláláig kizárólag ezt a jelentést hordozta. A halála után azonban a jelentése kitágult és a meghalt házastársra is emlékező tárggyá lett. Mindkét esetben tömegsírból előkerült és a keretlegény által átadott bori nyaklánc lett a munkaszolgálatot egyedül túlélő tárgy.

Hacker Pál bori felsőkabátjának számos funkciója volt. A kabátja Magyarországon készült, az induláskor magával vitt tárgynak Borban kizárólag „ruha-funkciója" volt. A kabátra történt sárga csillag felfestése után a megkülönböztetést is hordozó ruhadarab lett belőle. Hackernek a felszabadulását követően nem volt módja lecserélni kabátját és a még mindig használható állapotban lévő kabátjában érkezett meg Romániába. A kabátot itt sem dobta ki, pedig mint kabátra már biztosan nem volt rá szüksége, sőt, azt, mint emléktárgyat a Palesztinába való kivándorlása során is magával vitte. A bori kabátból itt lett erőforrást adó tárgy, a negatív megkülönböztetés letörölhetetlen bélyegét magán hordozó kabát. Olyan tárggyá, ami egy jól használható mindennapi tárgyból először a zsidó származása miatt a megaláztatásának szimbólumává is lett, és ami egy

zsidó állami közegben segített a beilleszkedési nehézségek elviselésében. A funkcionális, a vándor-, az emlék- és átmeneti tárgy két, egymással teljesen ellentétes közegben jelenti az állandóságot és – nagyon másként –, de mégis a traumatikus hatásokon átsegítő transzformációs tárgyat. A bori kabát egyszerre lett a diszkriminációk és sikeres adaptációk szimbolikus tárgyává és ezáltal lett hasonlatossá Flohr Gyula rekonstruált hátizsákjához hasonlatos. Nem véletlen, hogy Hacker Pál élete végéig ragaszkodott kabátjához, és csak halála után hozzátartozói adták át a múzeumnak.

A talpas kereszt esetében megfigyelhető, hogy egy feltehetően saját részre készült emléktárgy az útközben történő megmenekülés során ajándéktárggyá lett. A korábban ismeretlen személy, a megmentő kapja ajándékba a megmentőtől. Az átadás–átvétel személyesen történik, a megmentés során megismerték ugyan egymást, de az átadó neve nem maradt fenn. Nemcsak tulajdonosváltáson, de identitásváltáson is átment ez a tárgy: emléktárgyból, ajándéktárgy lett. A talpas keresztnek a budapesti Hadtörténeti Múzeumig tartó útja is kalandosan alakult, időben és térben egyaránt hosszúnak bizonyult. A reprezentatív rézfeszület a múzeumban a háborús dísztárgyak vitrinébe került úgy, mint a múzeum egyedüli bori tárgya.

A tárgyak utóélete szempontjából nem közömbös, hogy hol lesz az őrzési helyük, milyen múzeumba kerülnek. A muzeológiai közeg kontextualizálja a tárgyat és utólagosan konstruált jelentéseket is képes adni a tárgynak, ezáltal képes a tárgy történetének manipulálására is. A bori munkaszolgálatos talpas keresztjét őrzési helytől és történelmi időszakoktól függően lehetne egy antifasiszta megmozdulás, vagy egy sikeres partizánszöktetés, esetleg egy kereszténnyé lett zsidó hitéleti tárgyi emlékeként is bemutatni. Mindegyik tárgyi értelmezés nemcsak politikai színezetű lenne és a tárgy történetének redukcióját jelentené, de a bori történetet hamis módon mutatná be. A talpas keresztnek mint reprezentatív, egyedüli bori muzeális tárgynak a bemutatása félrevezető lehet.

A bori zsidó munkaszolgálatosokkal ellentétben a kisegyházak tagjai nem készítettek emléktárgyakat sem maguknak, sem pedig hozzátartozóiknak. A használati tárgyaik közül hazakerült ugyan

Szinger Ádám Jehova Tanúja borotvája, de ezt nem mint emléktárgyat, hanem mint a menetelések során tovább használt és otthon is használandó tárgyat hozta haza. A további használat során lecserélte a borotva elhasználódott nyelét, de ezután sem emléktárgyként tekintett rá. A bori borotvából csak évtizedekkel később lett az, feltehetőleg a rendszerváltás környékén, amikor már a bori munkaszolgálat története nagyobb figyelmet kapott Jehova Tanúinak szenvedéstörténetében. Akkor, amikor a bori munkaszolgálat története személyesen és nyilvánosan elbeszélhető történetté lett. A mindennapi használatban lévő bori tárgy „visszakapta" addig lényegtelennek gondolt történetét. A külső körülmények megváltozása folytán, a tárgy recepciójában előállt változás miatt Szinger Ádám bori borotvája bekerült Jehova Tanúinak muzeális gyűjteményébe. A Bor előtti használati tárgyból így lett először bori tárgy, majd ismét mindennapos használati, több évtizedes késéssel bori emléktárgy, még később pedig egy egyház kollektív emlékezeti tárgya.

A másik kisegyház, a nazarénus munkaszolgálatosok bár szintén nem készítettek emléktárgyakat, a Borból való visszaindulás előtt mindannyian magukkal vittek egy-egy emlékkövet. Papp Lajos zsebben hazahozott emlékköve (zsebköve) mint a bori munkaszolgálat, a bori főtevékenység lényegét kifejező autentikus tárgy volt vele a menetelések során. Istennek adott hálát azért, hogy a követ a sok veszedelem közepette meg tudta őrizni. Később is emléktárgyként tekintett rá és nagy becsben tartotta.

Részben hasonlóan alakult Papp Bálint nazarénus bori csajkájának sorsa is. Ő a hosszú megpróbáltatásának időszakai alatt – más bori tárgyaktól eltérően – semmit nem írt csajkájára, viszont évtizedekkel később ráragasztott egy papírcsíkot. Erre írta rá a csajka eredetének rövid történetét és a csajkához tartozó legfontosabb eseményt (a sikertelen tengeri vízmerítést). Az utólagos felcímkézéssel saját maga készített belőle saját magának muzeális tárgyat, a tárgy mellett annak adatainak feltüntetésével. Ettől kezdve a csajka és a papírcsík együtt alkot egy tárgyat és a tulajdonos halálával ezen formában lett belőlük családi emléktárgy.

A borotva, a zsebkő, a csajka a tulajdonos életében az üldöztetést

bizonyító kultikus tárgyakká lettek, a családtörténetben pedig mélyen beágyazódtak. A profán tárgyakból a vallásos családoknál kultikus tárgyakká alakultak át, amelyek a közös vallási identitás megerősödését is szolgálták. A tulajdonosok halála után pedig a családfőre emlékeztető relikvia és egyháztörténeti jelentőséggel bíró tárgy lett belőlük.

A tanulmányban felsorolt bori tárgyakat úgy is lehet csoportosítani, hogy azok kihez kapcsolódnak. A számba vett bori tárgyak nem kizárólag a Borba vitt munkaszolgálatosokhoz tartoztak, hanem egy tárgyegyüttes esetében a katonai keret egyik magasrangú tagjához (Juhász Pál tárgykollekciója), egy másik tárgy esetében egy zsidó bori munkaszolgálatost megmentő polgári személyhez (talpas kereszt) továbbá egy kutatóhoz, mivel jómagam is begyűjtöttem (pruga-kő) vagy ajándékba kaptam (József Attila-kötet) egy bori tárgyat.

Az áldozati oldal mellett az elkövetői oldalt a tanulmányban egyedül reprezentáló Juhász Pál főhadnagy bori emléktárgyai mindenképpen különlegesek. Nemcsak azért, mert nem tudunk hasonlóan gazdag bori emléktárgy-kollekcióról, hanem azért is, mert a holokauszt tárgyi emlékezetében ritkák az elkövetőknek az elkövetés helyén készített személyes emléktárgyai. Ebben a kategóriában Borból is kizárólag ezeket az emléktárgyakat ismerjük, miközben valószínűnek tűnik, hogy a katonai keret tagjai között – és nemcsak a tisztek körében – elterjedt lehetett a rézből készült emléktárgyak készítése.

A munkaszolgálatosok és a keret „tárgykészítési pozíciója" nagyon eltérő volt. Ez megnyilvánul az emléktárgy típusának és díszítőelemeinek (szimbolikájának) kiválasztásában és a megmunkálás minőségének különbségében. A bori munkaszolgálatos katonai századokban betöltött státusz (fogoly/felügyelő, áldozat/elkövető, alárendelt/felettes) tükröződik a tárgyválasztásban, a díszítőelemek használatában és a tárgy minőségi kivitelezésében. A nemzeti címer, a magyaros motívumok, a gazdag ornamentika választása a felügyelő/ elkövető/ felettes helyzetben lévőkre, míg a zsidó jelképek (Dávid-csillag, kőtábla) és egyetemes szimbólumok (napkorong, csillag, szív) használata a zsidó munkaszolgálatosok tárgyaira jellemzőek.

A hierarchiában elfoglalt pozíció alapvető különbsége az emlék- és ajándéktárgyak szintjén is megjelenik. Ezeken a tárgyakon keresztül is jól látható, hogy mit jelentett az áldozati vagy az elkövetői oldalnak a bori tábor, hogy miként határozták meg önmaguk helyzetét Borban. A bori jelenlét a keret számára a frontvonaltól távoleső, hosszabb ideig tartó katonai munkavégzést, amolyan alacsony kockázatot mutató, hátországi, garnizonszolgálatot jelentett. Ilyen körülmények között minden lehetőségük, idejük és hatalmuk megvolt az alapanyag- és munkaigényes emlék- és dísztárgyak elkészíttetésére. Ezek olyan helyről származó katonai emlékek, ahol harci cselekmények ugyan nem voltak, de a fegyvertelen munkaszolgálatosok felett szinte korlátlan fegyveres hatalommal rendelkeztek. Ilyen értelemben ezek a tárgyak hatalmi emlékek, a korlátlan hatalmukra emlékező és emlékeztető tárgyak. Az emlék- és ajándéktárgyak a munkaszolgálatosok számára viszont éppen mindezek ellenkezőjét testesítik meg: az üldöztetésük, a fogva tartásuk, a rabszolgaságuk helyszínére és emlékére utalnak. A túlélés reményében készültek, de tisztában voltak vele, hogy ezek a tárgyak egyben halálukra emlékező, emlékeztető tárgyak is lehetnek.

A tanulmányban két újraalkotott bori tárgy ismertetése is helyet kapott. Az első esetben egy bori hátizsák rekonstruálásáról esett szó. Flohr Gyula bori munkaszolgálatos a hátizsákkal együtt tért vissza, amit hazatérését követően megszülető fia használt később tovább. A hátizsák sokéves használata közben idéződött fel az abban elrejtett, életmentő kockacukornak a története. A hátizsák tehát a család számára akkor vált fontossá, amikor a hátizsákhoz tartozó különleges történet elmondásra került, amikor „visszajött" a történet. A mindennapi használati tárgyból „kockacukros hátizsák" lett, amivel együtt bővült a hátizsák biográfiája. A kockacukros hátizsák elveszett ugyan, de mégis meghatározó tárgyi emlékké, a családtörténet szimbolikus emléktárgyává lett. Történelmi korszakokat és benne generációkat összekötő tárggyá akkor vált, amikor a holokauszt utáni harmadik generációhoz tartozó képzőművész unoka újra elkészítette. A rekonstruált kockacukros hátizsák elkészítéséhez és történeti kontextusba helyezéséhez

– vagyis nagyapja élettörténetének feltárásához és saját identitásának újraértelmezéséhez – tudományos kutatásokat folytatott. Flohr Zsuzsi az ún. művészet alapú kutatás módszerét[169] alkalmazva, az alkotás folyamatáról kutatási naplót vezetve, művészi projektet dolgozott ki. A projekt részeként számos kiállításon, biennálén, filmfesztiválon vett részt és szerzett a képzőművészet tárgykörében tudományos fokozatot. A rekonstruált kockacukros hátizsák installációja művészi alkotás, az eddigi művészi pálya kulcsdarabja és kiállításokon bemutatásra kerülő tárgy lett. Fontos annak megemlítése is, hogy a különböző kiállításokon stb. milyen muzeológiai kontextusba került a kockacukros hátizsák bemutatása. Flohr Zsuzsi 2018-as budapesti, *Életlehetőségek* című, önálló kiállításában a holokauszt tárgyi emléke egy közép-kelet-európai ember kitartásának, folyamatos újrakezdésének, az életben bekövetkező traumák túlélésének, a sikeres küzdési stratégiák szimbólumává alakult át.[170] Egy olyan életút alaptárgyaként került kiállításra, amely a történtek után mintegy 80 évvel nem a pusztulás drámáját, hanem a túlélés sikerét hangsúlyozta. A tárgyat ezáltal nem csak egy kiállítás fogta keretbe, hanem a tárgy története kognitív értelemben is átkeretezésre kerül. Ugyanez a cukroshátizsák-installáció a holokauszt tárgyi emlékeit bemutató, 2024-ben

[169] A művészet-alapú kutatás (Art-based research) a társadalmi tapasztalatok, képzetek, fantáziák kutatásának az 1990-es években kialakult irányzata, amely során a kutató az alkotási folyamatot moderálja és így jön létre a műalkotásokban megtestesülő tudás. A művészetalapú kutatások közös vonása, hogy igyekeznek termékenyen áthágni a történetileg kialakult határvonalat a művészet és a tudomány között.

[170] Pacsika Márton: Ellentmondó narratívák (Interjú Flohr Zsuzsival). *Szombat,* 2019. április 29.

rendezett bécsi[171] és budapesti[172] csoportos kiállításon további értelmezési lehetőségekkel bővült, csakúgy, mint Flohr Zsuzsi doktori értekezésében.[173]

Az egyidőben megrendezésre került 2024-es bécsi és budapesti kiállításon szereplő kockacukros hátizsák megmutatja, hogy egy mindennapi tárgy, amiből a holokauszt idején számos darab létezett, miként lett egyedi és életeket befolyásoló egyéni tárgy, majd pedig a rekonstruálás során – megtartva különleges genealógiáját – sokszorosítható tárgy lett. Ismét „tömegtárgy" lett belőle, mert maga a tárgy szinte korlátlan számban elkészíthető ugyan, de a tárgy által megfogalmazott egyedi üzenet minden tárgy mögött ott van.

A másik rekonstruált tárgy a Borból történő hazaindulás előtt a Jehova Tanúi által készített négykerekű kiskocsi. Ezek bori elkészítését a túlélés szándéka vezette, és bár útközben meg kellett válniuk tőlük, mégis betöltötték céljukat. Az ilyen kiskocsiknak is szerepe volt abban, hogy közülük mindenki szerencsésen hazaérjen. A kiskocsi rekonstruálására, a tárgyi emlékezet újrakonstruálására akkor került sor, amikor a rendszerváltozás után erről nyilvánosan is lehetett gondolkodni. Az egyháztörténeti kiállítás megrendezését pedig az egyház fennállásának századik évfordulója adta az alkalmat. Felmerült a bori szenvedéstörténet elmondásának szándéka és ennek tárgyi bemutatásának az igénye. A rekonstruált bori kiskocsi Jehova Tanúinak és a kiállítás látogatóinak hasonló üzeneteket hordozott, mint a kiállított kockacukros hátizsák.

---

[171] *Die Dritte Generation. Der Holocaust im familiären Gedächtnis.* (Kuratorinnen: Sabine Apostolo, Gabriele Kohlbauer-Fritz) Jüdisches Museum Wien, 2024. szeptember 18. – 2025. március 16.). (https://www.esel.at/de/event/ev_02vvBtBYff7S4FoFQe4Vtd – utolsó letöltés 2024. december 12.).

[172] *„Az emlékezés relikviái" – amiről a holokauszt túlélők tárgyai mesélnek.* (Kurátor: Boronyák Vivien). Bródy House Art Bunker, Budapest, 2024. október 22.– 2024. december 11. (https://mazs.hu/az-emlekezes-relikviai/ – utolsó letöltés 2024. december 11.).

[173] Zsuzsi Flohr: *Wounded Narratives, Woven Memory: Three Generations Grappling with Genocide and Jewishness.* (Sérült elbeszélések, szőtt emlékezet: Három generáció népirtással és zsidósággal küzd.) PhD in Practice, Academy of Fine Arts Vienna, 2024.

A szaktudással megáldott, leleményes és szorgalmas Jehova Tanúinak szimbólumává lett. Ennél is fontosabb talán, hogy a közösen elkészített, és a menetképtelenek cipelésére is használt kiskocsik a belső kohézió és kollektív megmenekülés fontos szimbólumai. Az összetartozást kifejező tárgy, amely nélkül nem lehetett volna mindenki számára elérhető a túlélés. Így lett a rekonstruált kiskocsi a közös sikert felmutató kulcstárggyá, amely ugyan minden szakralitást nélkülöz, de szociológiai értelemben vallási, egyházi üzeneteket hordoz.

Speciális a mobilitást kifejező tárgycsoport. A bori munkaszolgálat hosszú és sok országon keresztül zajló története maga az utazások, a gyalogmenetek, azaz a mobilitások története. Nem véletlen tehát, hogy a kényszerű és hazafelé konvergáló utak időszakából is fennmaradtak tárgyak.

Az utazásoknál használt tárgyak között említett Temesvár–Szeged vasútvonalon használt és megőrzött jegyek egy tudatosan eljáró, az emléket gyűjtő személyre vall. Rajna István tudatában volt a vasúti jegyek archiválásának szimbolikus jelentőségével is: ezek a román–magyar határon át vezető „jegyek" jelentik a belépőt Magyarországra, visszautazást a hazai földre és a hazai életbe. Egyszerű tömegjegyek, amik viszont hely- és dátumszerűen, a lehető legpontosabban mutatják azt, amikor a hazaérkezés megtörtént. Borba menet nem lehetett „jegyet venni", akár vízen, akár vonaton tették meg az utat. Visszafelé azonban szabadon megvásárolható lett a „hazautazás jegye", a vasúti jeggyel elérhető lett a szabad Magyarország. A vasúti jeggyel dokumentálható lett a végleges megszabadulás. A bori dokumentumait szisztematikusan összegyűjtő tulajdonosnak egyértelműen az lehetett ezzel a szándéka, hogy legyen egy bori emlékgyűjteménye. A magángyűjteményét pedig később közgyűjteménynek ajándékozta és ezáltal megőrizte és kutathatóvá tette azt.

Az utazási tárgyak között számba vett bori vándorbot a holokauszt történetéből ismert tárgytípus. A bori vándorbot a szabadulás és a hazaérkezés közötti úton talán ténylegesen használt, funkcionális tárgy. A szabadulás után már volt idő és lehetőség arra, hogy a bot szépen kivitelezhető legyen. A vándorbotra, ami egy konkré-

tan megnevezett személynek készült ajándéktárgynak, a szenvedéstörténet adatai is rákerültek: a vándorbot adathordozó tárgy is lett. Ebből a megajándékozott nyomon tudta kísérni az ajándékozó Borba menő és hazavezető útját. A vallási néprajz szempontjából sem érdektelen bot egyetemes és zsidó szimbólumokat vonultat fel és héber betűket tartalmaz.

A tárgyakon keresztül válik interpretálhatóvá a bori történet és fordítva: bori történebe ágyazottan jelennek meg a tárgyak. Egy-egy autentikus bori tárgy bemutatásával újra és újra, más és más metszetben válik elmesélhetővé a bori történet. A közös alaptörténetre épülve az abban résztvevőknek minden esetben egyedi a története, az individuális mikrotörténeteken keresztül kerekedik ki a bori történet egésze.[174]

[174] Szeretném megköszönni a tanulmány megírásához nyújtott segítséget az alábbi személyeknek: Benedek Nóra, Berégyi Gyuláné, Bolgár György, Csősz László, Fillenz István, Flohr Zsuzsi, Ifj. Füredi József, Jankovics Tibor, Juhász Péter, Király Mátyás, Kiss Marianne, Lovas Andrea, Lózsy Tamás, Mostbacher János, Naomi Singer, Ron Lustig, Sándor Zoltán Tamás, Simon András, Soós Judit, Szigeti András, Sztankovits Tibor, Tárkányi Sándor, Toronyi Zsuzsanna, Závodi Szilvia.

Bibliográfia

Andai Ferenc: Randevú Heidenauban. *Múlt és Jövő,* 20/4 (2009) 14–24.

Andrejić, Borivoje (ed.): *Borski rudnik u vreme drugog svetskog rata* (A bori bánya a második világháború alatt.) Arhivska grada. Knjiga XXII. Bor, 1981.

Berényi Marianna: Száraz tények vagy élményszerű bemutatás? A holokauszt múzeumi reprezentációja. *Magyar Múzeumok,* 2014. október 8. http://archiv.magyarmuzeumok.hu/blog/cikk/157

Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*. Budapest: Vince Kiadó, 2011.

Csapody Tamás: „Szektáriánusok" Borban. Jehova Tanúk, reformadventisták és nazarénusok bori munkaszolgálata. *Korall*, 95 (2024) 109–134.

Csapody Tamás: A bori munkaszolgálat helyszínei: történelmi mementó és ipari örökség. In: Szívós Erika–Veress Dániel (szerk.): *Örökség, történelem, társadalom*. Budapest: Hajnal István Kör, 2020. 341–365.

Csapody Tamás: A cservenkai exhumálások története. *Történelmi Szemle,* 64/3 (2022) 481–511.

Csapody Tamás: A naplóíró Somló Béla. Egy katona, majd munkaszolgálatos bácskai, oroszországi, bori és temesvári naplói, 1941, 1944. *Fons,* 26/3 (2019) 339–402.

Csapody Tamás: *Bortól Szombathelyig. Tanulmányok a bori munkaszolgálatról és a bori munkaszolgálatosok részleges névlistája*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2014.

Csapody Tamás: Gál Dezső: Bori napló. *Életünk,* 67/6 (2009) 32–49.

Flohr, Zsuzsi: *Wounded Narratives, Woven Memory: Three Generations Grappling with Genocide and Jewishness.* (Sérült elbeszélések, szőtt emlékezet: Három generáció népirtással és zsidósággal küzd.) PhD in Practice, Academy of Fine Arts Vienna, 2024.

Fodor Veronika (szerk.): *Elhurcolva – Távol a hazától. Magyar kato-*

nák emlékei a szovjet fogságból, 1941–1955. Képszerkesztés és műtárgyfotók: Szikits Péter. Budapest: Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016.

Hamar Imre: Az emlékek hídján. *Veszprémi Napló*, 1986. április 4. 15.

Huhák Heléna: A holokauszt tárgyi reprezentációja. In: Huhák Heléna–Szécsényi András: *Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai.* Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2016. 36–57.

Huhák Heléna–Szécsényi András: *A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményi katalógusa.* Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2015.

Huhák Heléna–Szécsényi András: *Lapátos hadsereg. Munkaszolgálat Magyarországon a II. világháborúban* (virtuális kiállítás). Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2013. http://musz.hdke.hu/#meg-tobb-tortenet#munkaszolgalatos-mindennapok

Kákonyi Anna: *„Mindenre kérlek, hogy nehogy aggódj miattam…". Emlékezés két veszprémi fényképészre.* Laczkó Dezső Múzeum, 2021. április 16. https://www.ldm.hu/hu/blog/mindenre-kerlek-hogy-nehogy-aggodj-miattam

Kauftheil Ernő: Ing. Kóródy Lajos emlékére. *Új Kelet*, 1962. augusztus 2. 5.

Novotny Tihamér: Háborús emlékek. *Múzsák – Múzeumi Magazin*, 18/3 (1987) 130–132.

Pacsika Márton: Ellentmondó narratívák (Interjú Flohr Zsuzsival). *Szombat,* 2019. április 29. https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/ellentmondo-narrativak

Palágyi Béla: Türelme segítette ki az erőltetett menetből. *Szabad Föld*, 2001. december 21. 57.

Papp Bálint: *Fogságom története.* Budapest: Szerzői kiadás, 1999.

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946, II. 1941–1946.* Sajtó alá rendezte: Ferencz Győző, Nagy Zsejke. Budapest: Jaffa Kiadó, 2014.

Somló Béla: *Bor, 1944. június 1.–Temesvár, 1944. október 19.* A

Hadtörténeti Levéltár részére lejegyezte Somló Béla. Kézirat. Budapest, 1979.

Radovanovic, Vojislava: *The Jewish Historical Museum in Belgrade*. Belgrade: The Federation of Jewish Communities of Serbia, 2010.

Toronyi Zsuzsanna: A holokauszt öröksége. *Múzeumcafé*, 18/1–2 (2024) 59–79.

Toronyi Zsuzsanna: A holokauszt örökségét kiállítani is nehéz: A soára történő emlékezés problémái és lehetőségei a hazai muzeológiában. *Múzeumcafé*, 8/2 (2014) 50–65.

Weiszburg Tamás: A bori zsebkő meghatározása. In: Csapody Tamás: *Bortól Szombathelyig. Tanulmányok a bori munkaszolgálatról és a bori munkaszolgálatosok részleges névlistája*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2014. 182–184.